

KONINKLIJKE NEDERLANDSE AKADEMIE VAN WETENSCHAPPEN

Mededelingen van de Afdeling Letterkunde, Nieuwe Reeks, Deel 66 no. 5

Deze Mededeling werd in verkorte vorm uitgesproken in de vergadering van de Afdeling Letterkunde, gehouden op 11 juni 2001.

C.J. LAMMERS

Nederland als bezettende mogendheid 1648-2001

Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, Amsterdam, 2003

Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen
Postbus 19121, 1000 GC Amsterdam **T** 020-551 07 00
F 020-620 49 41 **E** knaw@bureau.knaw.nl, <http://www.knaw.nl>

Voor het bestellen van publicaties:

T 020-551 07 80 **E** edita@bureau.knaw.nl

ISBN 90-6984-396-x

Het papier van deze uitgave voldoet aan iso-norm 9706 (1994) voor permanent houdbaar papier.

© 2003 Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen (KNAW). Niets uit deze uitgave mag worden verveelvuldigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, via internet of op welke wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de rechthebbende, behoudens de uitzonderingen bij de wet gesteld.

INHOUD

Inleiding 7

Bezetten en bezetting in (organisatie-)sociologisch perspectief 9

Begripsbepaling: twee typen bezetting 9

Beheersingsmiddelen 10

Inheemse en loyale elites 12

De Republiek als bezettende macht 14

De Generaliteitslanden 14

Het Condominium 22

De barrièresteden 27

Het Koninkrijk als bezettende macht 32

Oostfriesland ten tijde van het Koninkrijk Holland 32

België ten tijde van het Verenigd Koninkrijk 35

De Nederlandse koloniën 40

De naoorlogse annexatielust in Nederland 53

Nederland als participant in 'heilzame' bezettingen 57

Slotbeschouwing 65

Conclusies 65

De duurzaamheid der internationale verschillen in bezettingsstijl 67

Relevantie van het perspectief 74

Literatuur 76

Bijlage 82

INLEIDING*

Nederland als ‘bezettende mogendheid’ past niet wel in ons nationale zelfbeeld. Wij zijn gewend onszelf en onze voorouders niet te zien als ‘bezettters’, maar veeleer als ‘bezet’, als slachtoffers van Duitsers en Japanners in het recente verleden, van Fransen in de 19de eeuw, en nog eerder van Spaanse overheersers. Geert Mak (1999: 251) haalt in *De eeuw van mijn vader* een herinnering van zijn moeder op: zijn vader – predikant in Medan, maar na Pearl Harbor onder dienst in het KNIL – was nog te velde, toen in maart 1942 de Japanse troepen Medan binnentrokken. Mevrouw Mak kreeg kort nadien bezoek van de dominee van de Indische kerk die langs kwam om haar zijn hulp aan te bieden. Bij die gelegenheid zei moeder Mak: ‘Nu zijn we onze vrijheid kwijt!’ Zij was verbluft toen deze collega van haar man – een Indonesiër dus – antwoordde ‘Die hebben wij nooit gehad!’. ‘Zo had ze haar wereld nog nooit bekeken!’, aldus het commentaar van haar zoon.

Welnu, zo reeds veel Nederlanders in de koloniale samenleving zich niet beschouwden als deel uitmakend van een ‘heersersklasse’, dan valt te begrijpen dat de meesten van ons die hier in het moederland de Tweede Wereldoorlog meemaakten, of na 1945 de verhalen daarover aanhoorden dan wel lazen, zelden of nooit geconfronteerd werden – of worden – met

* Veel dank ben ik verschuldigd aan al diegenen die mij wegwijs maakten in de historiografie van Nederland en van zijn overzeese gebieden en/of zich de moeite gaven een vorige versie van dit stuk van kritisch commentaar te voorzien, te weten: Hans Blom, Jaap Bruijn, Herman Burgers, Wim van den Doel, Jacques van Doorn, Harry van den Eerenbeemt, Femme Gaastra, Simon Groenveld, Geert Hofstede, Ben Hoetjes, Otto Knottnerus, Wim van Noort, Gert Oostindie, Hans Oversloot, Guus Veenendaal en Henk Wesseling. Ivo Schöffer heeft mij zeer aan zich verplicht door zijn informatie en advies in diverse stadia van dit project en ten slotte nog eens door het eindconcept van deze *Mededeling* grondig door te lezen, te corrigeren en diverse verbeteringen te suggereren.

Nederland als veroveraar, bezetter, of vreemde overheerser. Voor mij was eveneens de Japanse bezetting van ‘ons Indië’ de aanleiding om onze vaderlandse geschiedenis te gaan bezien vanuit dit gezichtspunt. Als socioloog ben ik al sinds een jaar of vijftien af en aan in de weer met de studie van bezettingen. Aanvankelijk hield ik mij vooral bezig met de Duitse, maar later ook met de Japanse bezetting ten tijde van de Tweede Wereldoorlog (hierover: Lammers 1999). Zoals menigeen die kennis neemt van het verloop van de Japanse heerschappij van de Indische archipel, stuitte ik al gauw op het feit dat velen in Indonesië de Japanners niet als overweldigers, maar als bevrijders begroetten en wel omdat zij de *Nederlanders*, ‘de blanken’, als bezetters en vreemde heersers zagen.

Overigens, te onzent hebben niet alleen leken geen idee van de bezettingsgeschiedenis van het vaderland, ook onze professionele geschiedschrijvers besteden er in het algemeen niet veel aandacht aan. Noch in mijn oude school- en studieboeken, noch in enige standaardwerken op dit gebied die ik bij de hand had, kwam ik meer dan een enkele, terloopse verwijzing naar het barrièretraktaat, of de annexatie van Oostfriesland tegen en helemaal niets over onze veroveringen en bezettingen in de 17de en 18de eeuw in de zuidelijke Nederlanden en in diverse delen van het Duitse rijk.

Genoeg echter over de aanleiding tot deze benadering. Het is zaak nu eerst stil te staan bij de vraagstelling welke als leidraad fungeert voor de volgende analyse. De *stelling* dat je onze geschiedenis ook – tot op zekere hoogte en in bepaalde opzichten – kunt bekijken vanuit het perspectief van ‘bezetten en bezetting’, hoop ik waar te maken aan de hand van een overzicht in vogelvlucht van onze historie van 1648-2001. Hierbij zal ik uiteraard vooral aandacht besteden aan de perioden waarin onderdelen van de krijgsmacht van de Republiek, dan wel later van het Koninkrijk der Nederlanden, in het buitenland werden ingezet om de Pax Neerlandica te vestigen of te handhaven.¹

De *vraag* die hierbij rijst is: Valt er een patroon te ontwaren in het optreden van Nederland als bezettende macht? Heeft de wijze waarop Nederland of althans *Nederlanders*, over niet-landgenoten buiten onze landsgrenzen de baas speelden, iets ‘eigens’, trekken waardoor wij ons onderscheidden van bijvoorbeeld Engelsen of Fransen? Hierbij hoeven wij er niet van uit te gaan dat er sprake was van een eeuwenlang onveranderlijk

¹ Ter wille van die lezer(es)s(en) wier historisch besef niet (meer) chronologisch geordend is, stelde ik een jaartallenoverzicht samen in de vorm van een bijlage. Hierin zijn met name vermeld die episoden waarin ons land duidelijk figureerde als *bezettende mogendheid*.

bezettingsregiem. De manier waarop Nederlanders te werk gingen om – desnoods – met militaire middelen in den vreemde rust en orde te verzekeren, zal vast wel een grote verscheidenheid vertoond hebben, niet alleen al naar gelang de tijd, maar evenzeer al naar gelang plaats en (dus) omstandigheden. Waar het hier om gaat is of er, al deze variaties ten spijt, toch vergelijkenderwijs bepaalde constanten, ‘typisch Nederlandse’ trekken te ontwaren zijn in ‘onze’ bezettingswijzen.

Uiteraard is het voor een niet-historicus ondoenlijk om in kort bestek een dergelijke vraag bevredigend te beantwoorden. Ik prijs mij reeds gelukkig – zo ik er in mag slagen – om een aanzet tot een mogelijk antwoord op deze vraag te bieden! Bovendien moet ik duidelijk maken dat het antwoord op de vraag in kwestie – evenals trouwens de adstructie van de daaraan voorafgaande stelling – in sterke mate afhankelijk is van de door mij gebezigde sociaal-wetenschappelijke uitgangspunten. Immers, om vast te kunnen stellen of – en zo ja, in welke mate en op welke wijze – Nederland als een bezettende mogendheid fungeerde, moet de lezer(es) niet slechts op de hoogte gesteld worden van ‘de feiten’, maar tevens van de criteria aan de hand waarvan de analist bepaalde (aspecten van) historische gebeurtenissen beschouwt als indicatief voor een bezetting, voor bepaalde trekken van een bezettingsregiem, of voor de dynamiek van zo’n proces van vreemde overheersing. Daarom begin ik met een uiteenzetting van het in de volgende analyse aangewende perspectief.

BEZETTEN EN BEZETTING IN (ORGANISATIE-)SOCIOLOGISCH PERSPECTIEF

Begripsbepaling: twee typen bezetting

Eerst iets over het begrip bezetting. Dat kan slaan op bezetten in de zin van *in bezit nemen*, dan wel op het *bezet houden* van een gebouw, terrein, of land. In het algemeen betekent bezetting in de Europese of koloniale geschiedenis: gewapenderhand veroveren, of gewapenderhand beheersen van een stam, volk of natie door een ander(e) stam, volk of natie. In het vervolg van deze beschouwing zal ik overigens de term bezetting hoofdzakelijk in de tweede betekenis, dus als *vreemde overheersing*, gebruiken.

Derhalve definieer ik een bezetting als:

Een vreemde overheersing die totstandkomt en/of in stand gehouden wordt door dreigen met en/of toepassen van geweld.

Deze definitie is tamelijk ruim vanwege dat eerste ‘en/of’! Als je dat (eerste) ‘of’ weglaat krijg je een wat engere omschrijving van een bezetting als

een in principe tijdelijke beheersing in het kader van een oorlog van het ene land – of deel ervan – door de strijdkrachten van een ander land, zoals de Duitse bezetting van België in de Eerste of Tweede Wereldoorlog, de Japanse bezetting van Indonesië, de geallieerde bezettingen van Duitsland en Japan na 1945, of de bezetting door de Sovjet-Unie van Afghanistan van 1979 tot 1989. In deze gevallen is de vreemde overheersing het resultaat van een verovering.

Een wat ruimere afbakening – door de ‘en/of’-constructie – van het bezettingsverschijnsel geeft echter zicht op een ander type bezetting waarbij de vreemde overheersing niet het *gevolg* is van een verovering maar anderszins totstandkomt en soms zelfs een ‘verovering’ *veroorzaakt*. Denk bijvoorbeeld aan de opstand van deze Lage Landen tegen Spanje aan het einde van de 16de eeuw. Van Deursen (2000: 9) zegt het in zijn boek over Maurits in twee zinnen:

‘... zijn (i.e. Filips’) stijl van regeren wekte hier weerstand op, alsof een Spaans model moest worden ingevoerd, ook voor de Nederlanden. Spaanse belastingen, Spaanse beambten, Spaanse soldaten en Spaans geloof.’

Hier betreft het dus een geval van vreemde overheersing die – althans in de ogen van het gros van de protestantse, maar ook wel van veel katholieke inwoners der Lage Landen! – als zo drukkend werd ervaren dat men in verzet kwam. Om dat verzet de kop in te drukken ging de legitieme soeverein als het ware zijn eigen land ‘bezetten’ of misschien is het juist om te zeggen: ‘*herbezetten*’! Juist omdat de machthebbers – daarin gesteund door een deel van de bevolking – zichzelf geenszins zien als bezetters, maar veeleer als authentieke gezagsdragers, genereert dit soort ‘bezettingen’ – Noord-Ierland, Kasjmir, Tibet, Palestijnse gebieden op de Westelijke Jordaanoever en recentelijk Macedonië – vaak venijniger en gewelddadiger conflicten dan een ‘klassieke’ *occupatio bellica*.

Beheersingsmiddelen

Welke beheersingsmiddelen staan een bezetter zoal ter beschikking? Ik onderscheid een drietal: dwangmiddelen, gezag en lokmiddelen. Over de eerste categorie – **dwangmiddelen** – hoef ik niet te lang uit te weiden, want dit kwam reeds ter sprake: een bezetting is per definitie een heerschappijvorm die totstandkomt en/of in stand blijft met geweld van wapenen. Overigens is het wel van belang erop te wijzen dat een bezetter het accent kan leggen op het *dreigen* met geweld, dan wel het *toepassen* ervan en dat houdt een dilemma in. Dreiging met geweld is alleen maar effectief zolang de bedreigden bang zijn voor daadwerkelijke geweldpleging!

‘Dreigen met’ werkt dus slechts dankzij ‘toepassen van’ geweld en derhalve moet een (‘verstandig’) bezetter niet te weinig geweld gebruiken – want dan worden zijn dreigementen niet meer au sérieux genomen – en evenmin te veel, want dan verspeelt hij zijn **gezag** ... en daarmee zijn wij dan meteen toe aan de tweede categorie beheersingsmiddelen.

Althans aan het begin van een bezetting is vaak sprake van ‘bezetttersgezag’, dat wil zeggen van – meestal min of meer schoorvoetende – aanvaarding door de onderworpen bevolking van directieven van de veroveraar op grond van een zeker normbesef, een gehoorzaamheidsplicht. Zoals betoogd door Max Weber (1947: 611) proberen machthebbers doorgaans hun heerschappij ‘goed te praten’, gelegitimeerd te krijgen. Dat geldt ook voor bezettters die zowel door andere mogendheden als ook door de inwoners van de door hen veroverde gebieden als wettige autoriteit erkend willen worden (uitvoeriger hierover: Lammers 1990). Dwangmiddelen alleen vormen nu eenmaal een wankel basis voor een bezettingsregiem. In de woorden van De Girardin, Frans journalist en schrijver uit de 19de eeuw:

‘On peut tout faire avec des baïonnettes, sauf s’asseoir dessus!’
(Men kan van alles doen met bajonetten behalve erop zitten).

Welnu, in deze behoefte van vreemde overheersers om hun gewapenderhand verkregen machtspositie te rechtvaardigen in de ogen van de onderworpen bevolking voorziet bijvoorbeeld het oorlogsrecht in het kader waarvan zowel een bezettende mogendheid als ook de autoriteiten in de bezette gebieden rechten en plichten hebben. Op deze grondslag, maar ook omdat hun vooroorlogse, wettige regeringen dit aan hen hadden opgedragen, waren bijvoorbeeld in België en Nederland in 1940 in eerste instantie de topambtenaren over het algemeen bereid tot – zoals dat toen heette – ‘loyale samenwerking’ met de Duitsers en dat wil dus eigenlijk zeggen: tot aanvaarding van de Duitse machthebbers als *gezagsdragers*.

Een derde beheersingsinstrument ten slotte dat evenals het vorige gauw over het hoofd wordt gezien, zijn de **lokmiddelen**. Nu is een bezetter er meestal op uit om zijn veroveringen zoveel mogelijk te exploiteren. Je kunt je dus afvragen: Hoe zo? Hoe kan een bezetter met lokmiddelen wingewesten beheersen? Men bedenke echter dat alleen al het beëindigen van de oorlogshandelingen in hun land bij de bevolking van de veroverde gebieden doorgaans een gevoel van opluchting teweegbrengt. Veel oudere Nederlanders herinneren zich een dergelijke euforie nog wel uit mei 1940! Als nu een bezetter daar handig op inspeelt en de indruk wekt op een enigszins ordentelijke manier rust en orde te willen herstellen en de

overwonnenen weer wil toestaan hun ‘normale’ leven te hervatten, dan creëert hij daarmee meteen al een zekere ‘goodwill’. Als de nieuwe heersers verder een beleid voeren dat in het licht van de sombere verwachtingen van een vijandig schrikbewind nogal meevalt – indertijd noemde ik dat een ‘meevallende verslechtering’ (Lammers 1990: 18-20) – dan wordt dat door velen als weldadig, als een positieve sanctie ervaren en daarmee kan de bezetter dan tevens zich een zeker gezag verwerven.

Verder kunnen vreemde overheersers op de lange duur veel meer profiteren van een wingewest door erin te investeren, door welvaartsbevorderende maatregelen te nemen, dan door het leeg te plunderen. Soms doen ze dat ook. Zo hebben de Duitsers bijvoorbeeld in 1940 de arbeidsvoorwaarden in de Nederlandse industrie verbeterd met het oog op een maximale inspanning van onze arbeidskrachten ten behoeve van hun oorlogseconomie.

Lokmiddelen hanteert een bezetter overigens meestal niet alleen, of niet zozeer, om daarmee de goegemeente te paaien, maar vooral om voor zijn bezettingspolitiek relevante leidlieden van het onderworpen volk, terzake kundigen en hulpkrachten te kunnen inschakelen. Het belonen van autochtonen die de allochtone overwinnaar met raad en daad bijstaan in het onder de duim houden en exploiteren van bezet gebied, brengt zijn geld wel op en komt trouwens doorgaans voor rekening van de beheersten en *niet* van de heerser!

Hiermee zijn we echter toe – en dat is dan het derde en laatste onderdeel van deze schets van het sociologisch perspectief op bezetten en bezetting – aan een overzicht van de kernpartijen die gewoonlijk een rol spelen in een bezetting.

Inheemse en loyale elites

In het algemeen kan gesteld worden dat het ‘succes’ van een bezetting uit het oogpunt van de bezettingsmacht een zekere mate van medewerking vergt van de zijde van inheemse elites, dat wil zeggen leidinggevendenden die een zeker aanzien genieten en op enig gezag kunnen bogen bij hun onderhorigen of achterban. Voor zo’n soort elite die ‘van onderop’ gelegitimeerd is, pleeg ik de term ‘inheemse elite’ te gebruiken (Lammers 1993: 40 e.v.; Lammers 1994). Hier staat tegenover een ‘loyale elite’, dat wil zeggen handlangers, hulpkrachten die ‘van bovenaf’, door hun superieuren gelegitimeerd zijn. In het eerste geval ontleent zo’n elite haar gezag aan haar volgelingen, ondergeschikten of onderdanen en in het tweede geval aan haar lastgevers, de machthebbers.

Welnu, bezetters hebben doorgaans te kampen met een tekort aan

mankracht en plegen dan op zoek te gaan naar autochtone elites die, ofschoon 'inheems', toch bereid en in staat zijn te fungeren als 'loyale' elite in hun dienst. Immers, aldus de redenatie van een slimme bezetter, als autochtonen weten die 'eigen' leiders hoe ze hun mensen aan moeten pakken en als inheemse elite kunnen ze de nodige medewerking verkrijgen, een medewerking waar je als 'uitheemse' heerser niet op hoeft te rekenen. Bovendien, voor zover en voor zolang zo'n inheemse elite op het kompas van de bezetters vaart, kunnen nieuwe heersers profiteren van het 'oude', vooroorlogse gezag van die prominente figuren. Zolang onze topambtenaren en topindustriëlen hen daar in voorgingen, waren in de periode '40-'45 hun ondergeschikten en veel andere brave vaderlanders maar al te gauw geneigd op gezag van deze inheemse elites aan te nemen dat het moreel verantwoord was je te houden aan Duitse verordeningen en aanwijzingen.

Vanzelfsprekend moet een inheemse elite die gaat collaboreren, samenwerken met de vijand, zich in allerlei bochten wringen om – zonder haar geloofwaardigheid in de ogen van het eigen volk (je) te verliezen – toch bij haar nieuwe meesters in de gunst te blijven. Gewoonlijk lukt dat hooguit voor een tijdje. Op den duur raken zulke collaborateurs-tegen-wil-ende dank op het hellende vlak en degenereren in de ogen van hun achterban tot een bedenkelijke loyale elite, terwijl zij er zelf vaak nog heilig van overtuigd zijn de vaderlandse zaak te dienen door in onmogelijke omstandigheden toch nog al het mogelijke te doen in het belang van land en volk. Dit is dan een proces van 'loyalisering van een inheemse elite' dat zich vermoedelijk vooral voordoet bij het eerste type bezetting, vreemde overheersing als gevolg van een verovering. Maar het omgekeerde 'verinheemsing van een loyale elite' komt ook voor en wellicht vooral bij het tweede type bezetting, een vreemde overheersing die gaandeweg door veel onderdanen van de legitieme heerser gezien wordt als – en daarom uitloopt op – een (her)bezetting.

Met een dergelijke gang van zaken – leidinggevend in dienst van een uitheemse soeverein of een regering waarvan het bewind door henzelf en een deel van het gewone volk als repressief wordt ervaren – zijn wij Nederlanders natuurlijk goed vertrouwd, want zo is de opstand tegen Spanje begonnen. Prins Willem, maar ook de graven Egmont en Horne en veel andere edellieden en ook burgerfunctionarissen behoorden in die tijd aanvankelijk tot de 'loyale' bestuurselite van de Koning van Hispanje, maar gingen zich hoe langer hoe meer met allerlei belangen en partijen in en van 'hun' gewesten identificeren en vormden zo inheemse elites, die in de rebellieën tegen het 'Spaanse' bewind – in onze geschiedenis

bekend als ‘het voorspel’ (tot de Tachtigjarige Oorlog) – een sleutelrol speelden.

Tot zover dan dit – onvermijdelijk te summier en daardoor te simplistisch – overzicht van een sociologische visie op ‘bezetten en bezetting’. Bij de volgende excursie langs een aantal hoogte- en dieptepunten van onze vaderlandse geschiedenis, is het goed te onthouden dat:

- onder bezetting wordt verstaan ‘een vreemde overheersing gepaard gaande met geweld’,
- welke in stand gehouden wordt met dwangmiddelen, gezag en lokmiddelen en waarbij
- ‘loyale’ (dat wil zeggen van bovenaf) en ‘inheemse’ (dat wil zeggen van onderop gesanctioneerde) elites een hoofdrol spelen.

DE REPUBLIEK ALS BEZETTENDE MACHT

*De Generaliteitslanden*²

In 1589 was de Reconquista van de Nederlanden zover gevorderd dat de latere Generaliteitslanden – het huidige Zeeuws-Vlaanderen, Noord-Brabant en delen van Limburg³ – weer nagenoeg geheel in Spaanse handen waren. Datzelfde gold trouwens voor het grootste deel van Oost-Nederland, want ook daar was koning Philips weer heer en meester dankzij de militaire successen van Parma. Een halve eeuw later evenwel, waren deze gebieden – na steeds opnieuw wisselende krijgskansen zodat de fronten voortdurend verschoven – definitief in Staatse handen en werden deze veroveringen van de Republiek geconsolideerd en internationaal erkend bij de Vrede van Münster in 1648. Het is natuurlijk de vraag of – en zo ja in welke zin – sprake was van ‘annexatie van bezet gebied’ zoals in mijn jaartallenlijstje gesuggereerd wordt. Staatsrechtelijk is het nogal onduidelijk

² De algemene gegevens betreffende de Generaliteitslanden – waarover naar mijn indruk onder historici weinig verschil van mening bestaat - heb ik ontleend aan overzichtsstudies zoals die van Pirenne (1955), Schöffner (1977), Houtman-De Smedt (1977), Christ (1984), Pirenne (1996) en De Bruin (1996).

³ Voor de goede orde vermeld ik nog dat Wedde en Westerwolde in de provincie Groningen – om andere redenen dan een Staatse bezetting - eveneens tot de Generaliteitslanden hoorden. In het kader van deze verhandeling kan dat buiten beschouwing blijven. Verder was Maastricht – ‘twee-herig’, want daar had ook de prins-bisschop van Luik een stem in het kapittel – een geval apart waarvoor veel van de hier gemaakte veronderstellingen en getrokken conclusies niet gelden.

hoe je het moet of kunt bekijken, want Vlaanderen en Brabant – althans een aantal Vlaamse en Brabantse steden – hadden in 1579 de Unie van Utrecht (als het ware de eerste confederale grondwet van de Verenigde Nederlanden) getekend en om die reden kun je volhouden dat althans een deel van de Generaliteitslanden net als Oost-Groningen, Drenthe, Twente en de Achterhoek ‘terugveroverd’ en dus ‘bevrijd’ waren. Anderzijds, als we de Generaliteitslanden beschouwen als door de Republiek bezette gebieden, moeten we dan niet het resterende gedeelte van ons grondgebied in Oost-Nederland waarmee – zoals men dat in onze vaderlandse geschiedenis placht aan te duiden – na 1621 onze ‘tuin gesloten’ werd, eveneens in dit licht bezien?

Naar mijn mening zijn er goede gronden om deze vraag ontkennend te beantwoorden. De lokale eenheden van de Generaliteitslanden werden na 1648 *niet* zoals de heroverde gebieden in Oost-Nederland, op voet van gelijkheid met de overige steden en ambachten van de Zeven Provinciën behandeld. Deze landen hadden niet (zoals Drenthe) een eigen statenvergadering met gewestelijk zelfbestuur (hetgeen voor de hand gelegen zou hebben in het geval van Staats-Brabant) en waren evenmin vertegenwoordigd in de Staten van een van de soevereine gewesten (bijvoorbeeld Staats-Vlaanderen in Zeeland, de Landen van Overmaze in Gelre).

Bijgevolg waren de Generaliteitslanden evenmin vertegenwoordigd in de Staten-Generaal. Integendeel, deze veroverde gebieden werden geregeerd vanuit Den Haag, door Hunne Hoogmogenden via commissies van de Raad van State (Groenveld 1996: 82-88) en hun inwoners waren dus ‘onderdanen’, hooguit tweederangsburgers, die zelf op geen enkele wijze medezeggenschap hadden in het bestuur van het gewest of de Unie. Nu is het zeer de vraag of een ‘gewone’ Hollander, Fries of Geldersman, aan het besef – indien al aanwezig – dat hij via zijn representanten in de gewestelijke Staten (en langs die weg in de Staten-Generaal) inspraak had inzake bovenlokale aangelegenheden, een zeker gevoel van eigenwaarde als staatsburger ontleende. Bovendien, als rooms-katholieken waren Brabanders en Limburgers evenals hun geloofsgenoten elders in de Republiek sowieso geen volwaardige ingezetenen van de Republiek, omdat alleen belijders van de gereformeerde godsdienst overheidsambten konden bekleden! Het is dus maar de vraag of de toenmalige bewoners van de Generaliteitslanden door de bank genomen door hun status zoveel slechter af waren dan andere, met hen vergelijkbare, Nederlanders in de ‘erkende’ Zeven Provinciën.

Deze kwestie is in de recente historiografie vooral bestudeerd vanuit het gezichtspunt van de eventuele *economische* tenachterstelling van de Gene-

raliteitslanden. Werden deze als wingewesten behandeld en uitgebuit? Kappelhof (1986) komt aan de hand van een gedegen, historisch-vergelijkend onderzoek tot de conclusie dat naar alle waarschijnlijkheid de belastingdruk in de Meierij van Den Bosch niet – in ieder geval niet veel – zwaarder was dan in vergelijkbare streken van de Unie. In het kader van mijn stellingname is het echter niet zo relevant of er nu feitelijk wel of niet – en zo ja in welke mate – sprake was van economische discriminatie, maar of – nadat de landen in kwestie ‘bezet’ waren door Staatse troepen – de inwoners zich ook ‘bezet’ in de zin van ‘door vreemden overheerst’ voelden.

Het lijkt mij alleszins waarschijnlijk dat althans in de eerste decennia na 1648 veel inwoners van de Generaliteitslanden het Staatse bewind inderdaad als een vorm van ‘vreemde overheersing’ hebben ervaren. Ten eerste hebben de noordelijken in sommige van de veroverde katholieke contereinen (met name de Meierij van Den Bosch) een forse poging gedaan deze te protestantiseren. Kerken werden in beslag genomen en ‘gezuiverd’ van ‘paapse’ smetten, ordes verboden, kloosters en andere kerkelijke goederen geconfisqueerd, geestelijken verbannen. Bijgevolg zochten veel katholieke leken hun heil elders. Aangenomen mag dus worden dat alleen al deze beroving van de vrijheid om hun godsdienst publiekelijk te belijden, veel inwoners van de Generaliteitslanden die tot dan toe, of in vroeger tijden, gewend waren in een ‘katholiek land’ te leven, confronteerde met een door ‘vreemden’ gedomineerd toekomstperspectief.

Ten tweede, ook al waren katholieken – en andere ‘dissidenten’ – ten tijde van de Republiek allemaal verstoken van bepaalde burgerrechten, toch zal voor menig wat meer ontwikkelde katholiek benoorden de grote rivieren de gedachte dat althans zijn/haar stad of heer een stem in het gewestelijk en landelijk kapittel had, wellicht een troost, zij het een schrale, geweest zijn. Kortom het is de vraag of het besef dat je stad, dorp of streek in het politiek bestel (een beetje) meetelt, ook al heb je zelf in je lokale of regionale wereldje minder rechten dan je protestantse buurman, soms toch niet een factor van enige sociaal-psychologische betekenis is/was.

Ten derde zal allicht ten gevolge van deze collectieve gevoelens van deprivatie een flink gedeelte – misschien wel de meerderheid – van de bevolking van de Generaliteitslanden zich (tevens) in economische zin door de Republiek verongelijkt gevoeld hebben, ongeacht of dit nu ‘objectief’ waar was. In alle landen en tijden vinden mensen dat zij er in vergelijking met anderen – aan wie zij zich refereren – maar bekaaid afkomen. Welnu, in een situatie waarin je in godsdienstig en/of politiek opzicht niet als volwaardig burger meetelt, zul je, denk ik, eerder dan wan-

neer je wel voor ‘vol’ wordt aangezien, geneigd zijn je in je kansen op gewin door de overheid gefnuikt te voelen. Daar komt nog bij dat het toentertijd – bij afwezigheid van CBS, CPB, of andere instanties die dit soort berekeningen konden maken – allerminst ‘transparant’ was voor Nederlanders hoe zij er in vergelijking met hun beroeps- of standsgenoten in andere gewesten qua (fiscale) belasting voorstonden.

Hoe dachten in de 17de eeuw de dominante elites in Nederland overigens over de status en rechten van de Generaliteitslanden en van hun inwoners? Vermoedelijk zal in die tijd de ‘spraakmakende gemeente’ van de Republiek de gewesten die niet tot een van de Zeven Provinciën behoorden, vaak met enig *dédain* als veroverd gebied bekeken hebben, al versmaadden zij geenszins de perspectieven die het hen of hun zoons bood. Soms gebruikten regenten in ieder geval wel de term ‘occupatie’ en in 1672 bood een gezantschap van de Staten-Generaal de zonnekoning de Generaliteitslanden en een deel van Gelre aan in ruil voor vrede en bij wijze van afkoopsom van verdere territoriale aanspraken (Schöffner 1977: 194).

Ten slotte een contemporaine indicatie dat de ‘Hollanders’ in vroeger tijden de bewoners van de Generaliteitslanden toch niet helemaal voor ‘vol’ aanzagen. Zouden denigrerende grappen – zoals de benaming ‘Limbrabwe’ voor Brabant en Limburg – die je nog altijd hier of daar benoorden de Moerdijk kunt beluisteren, geen echo zijn van een aloude, stereotype manier van praten van zichzelf superieur wanende Hollanders die het hebben over het land daarginds in de periferie dat ‘ook van ons’ is?

Als we de op de Spanjaarden veroverde gebieden ten zuiden van de grote rivieren vanuit dit bezettingssociologisch gezichtspunt bekijken, wat waren dan de gebruikte beheersingsmiddelen? Kwamen er *dwangmiddelen* aan te pas? De al genoemde protestantisering ging gepaard met confiscaties, verbanningen enzovoort en dus vond er in ieder geval dreigen met geweld plaats. Was er sprake van ‘gewapenderhand beheersen’, *toepassen* van geweld? In de betreffende literatuur ben ik geen vermeldingen tegengekomen van garnizoenen in vestingsteden die als een bezettingsleger ingezet werden om met harde hand opstandige acties de kop in te drukken. Wel maakt Kappelhof (1986: 31) gewag van dreigende oproeren in Den Bosch en Bergen op Zoom in duurtjaren (1662 en 1698), maar hij veronderstelt dat het met een sisser afliep omdat men wel beseftte niet veel te kunnen uitrichten in verband met de gewapende macht van de garnizoenen welke de overheid achter de hand had. De enige verwijzing naar ‘binnenlands wapengeweld’ vond ik bij Pirenne (1996: 55). Het betreft echter plunderen en brandstichten van het Staatse garnizoen in 1787 in Den Bosch als na de interventie van de Pruisen het Ancien Régime weer

hersteld is. Mij dunkt, eerder een vorm van retributie of represaille dan van ordehandhaving.

Al met al was waarschijnlijk na de eerste decennia na 1648 al geen sprake meer van een bezettingsregiem *sensu stricto* waarbij bajonetten een duidelijke rol speelden. De vraag rijst dan of de Staten-Generaal in de tweede helft van de Gouden Eeuw gaandeweg kans zagen de geannexeerde landen aan de Republiek te binden en te beheersen met bepaalde *lokmiddelen* en/of met een zekere mate van *gezag*. Naar mijn indruk was dit inderdaad het geval. Immers, al vanaf circa 1568 was het zuiden voortdurend strijdtoeneel. Zo werd tussen 1585 en 1625 Den Bosch zes maal belegerd en tenslotte in 1629 ingenomen door Frederik Hendrik. Breda, in 1581 Spaans, werd in 1590 staats dankzij de turfschipactie van Maurits, maar later heroverd door de Spanjaarden in 1625 (Spinola) om in 1637 definitief 'bevrijd' te worden. Na de 'pauze' van het Twaalfjarig Bestand (van 1609 tot 1621) laaide de strijd in het zuiden en oosten van de Republiek weer op en dat duurde tot 1648. Het ligt derhalve in de rede dat voor de bevolking van deze door oorlog geteisterde gebieden uitzicht op vrede en – in het verlengde daarvan – welvaart, saillante *positieve sancties* vormden, met het oog waarop men het oppergezag van Hollandse kettters wel wilde aanvaarden. Bovendien was de politiek-militaire strategie van de Republiek erop gericht de barrière tegen het dan opkomende exapansiestreven van de Fransen zover mogelijk naar het zuiden, naar de Spaanse Nederlanden te verleggen. Dit beleid betekende uiteraard voor de Generaliteitslanden een zekere vermindering van het risico in een volgende oorlog weer de lasten van krijgsverrichtingen te moeten dragen.

Incorporatie in de Republiek had onmiskenbaar voordelen, ook voor die Vlamingen, Brabanders en Limburgers die de Staten-Generaal in Den Haag in eerste instantie als een bezettende macht beschouwden. Vooral in steden en streken waar Staatse garnizoenen en vestingwerken een bron van inkomsten vormden, of waar men kon profiteren van handel en verkeer met de noordelijke provinciën, zullen de meeste mensen zich langzamerhand wel neergelegd hebben bij of verzoend hebben met het Staatse bewind, voor zover mensen in die tijd al vanuit een bovenlokaal perspectief hierover nadachten. Kortom, vermoedelijk gingen de bewoners van de Generaliteitslanden in de tweede helft van de 17de eeuw gaandeweg de republikeinse machthebbers dankzij deze baten in een gunstiger licht zien en zullen zij hen wellicht zelfs een zeker gezag toegekend hebben!

Daar komt nog bij dat *gezag* van vreemde heersers indertijd in deze landen waarschijnlijk alleen al om praktische en tactische redenen vrij vlot werd aanvaard. Het aanbieden van de 'sleutelen der stad' – zoals afge-

beeld op het beroemde schilderij van Velasquez dat de overgave van Breda in 1625 aan Spinola voorstelt – symboliseerde vermoedelijk niet slechts de feitelijke capitulatie, maar tevens de erkenning van de overwinnaar als nieuwe sovereign. Door de macht van de nieuwe heer of heersers als legitiem te erkennen, konden de onderworpen burgers aanspraak maken op de status van onderdanen – in plaats van vijanden – en zich zodoende trachten te vrijwaren van plunderingen en andere vormen van overlast. In de Middeleeuwen hield de gangbare theorie van de internationale betrekkingen namelijk in dat verovering min of meer automatisch overdracht van de soevereiniteit impliceerde. In de laatste decennia van de 17de eeuw begon dit te veranderen en won de opvatting veld, dat pas met een vredesverdrag een overdracht van de soevereiniteit plaats kon vinden (Van Houtte 1930: 270-288; De Schryver 1981). Gezien de frequentie waarmee lokale magistraten in de zuidelijke Nederlanden in die tijd te maken hadden met telkens wisselende machthebbers, lijkt het alleszins plausibel dat inheemse elites – ongeacht deze ‘nieuwe’ theorie – in de praktijk veel beter uit de voeten konden met de traditionele opvatting en dus in geval van bezetting het gezag van een veroveraar gewoonlijk wel erkennen.

Trouwens, in de noordelijke provinciën bleken hoogwaardigheidsbekleders deze vorm van ‘aanpassing’ in die tijd nog in ere te houden, want in 1672 werd aan de prins-bisschop van Münster (‘Bommenberend’) na zijn succesvolle inval niet slechts door lokale overheden, maar zelfs door de staten van Overijssel onverwijld de eed van trouw afgelegd. Ook Gelre en Utrecht – door de Fransen bezet – boden de bezetter hun diensten aan. Deze vormen van accommodatie werden naderhand wel afgestraft, want de genoemde drie gewesten moesten later officieel herintreding in de Unie aanvragen en erin berusten dat voortaan alle belangrijke benoemingen het prerogatief van de erfstadhouder zouden zijn. Hieruit valt af te leiden dat de toonaangevende regenten in de Republiek toentertijd het niet (langer) onvermijdelijk en vergeeflijk vonden dat hun collega’s in bezette steden en gewesten het gezag – de soevereiniteit – van de overwinnaar aanvaardden, maar dit soort optreden veroordeelden als (‘foute’) collaboratie. Wel moet hierbij opgemerkt worden dat het de stadhouder en de prinsgezinden natuurlijk in 1674 mooi uitkwam om met behulp van zo’n onberispelijke argumentatie de ‘wet te verzetten’!

Al met al kan mijns inziens aangenomen worden dat reeds in de loop van de tweede helft van de 17de eeuw de Generaliteitslanden vanuit Den Haag steeds minder beheerst en bestuurd konden worden met behulp van dwang en steeds meer door middel van lokmiddelen en gezag. Hoe was het gesteld met de loyale en inheemse elites?

Hunne Hoogmogenden streefden er in eerste instantie naar zo mogelijk de katholieke notabelen door protestanten te vervangen, de zogenoemde politieke reformatie. Pas wanneer bleek dat er voor de openbare ambten in kwestie niet voldoende kandidaten – dan wel kandidaten van voldoende kaliber – die het ‘juist geloof’ aanhingen, beschikbaar waren, gingen de nieuwe machthebbers ertoe over katholieke burgemeesters, schepenen en dergelijke te handhaven of aan te stellen. Aangezien deze katholieke, autochtone magistraten door de Staten-Generaal slechts in hun functie ‘gedoogd’ werden, zal zo’n inheemse elite niet al te gauw in de verleiding gekomen zijn zich al te ‘loyaal’ jegens hun lastgevers te gedragen. Een carrière in gewest of Unie was namelijk per definitie voor deze lokale magistraten vanwege hun confessie uitgesloten, zodat er voor hen minder redenen waren dan voor hun protestantse collega’s om de Haagse autoriteiten naar de ogen te zien.

Gedurende het hele bestaan van de Republiek was er sprake in de Generaliteitslanden van een inheemse, bestuurlijke elite, die niettemin van bovenaf gelegitimeerd was en dus in bepaalde opzichten tevens fungeerde als een ‘loyale’ elite. Naar alle waarschijnlijkheid tenderden merkwwaardigerwijs de protestantse notabelen die na 1648 in het zuiden openbare ambten gingen vervullen, op den duur eveneens naar zo’n mengvorm van loyale, maar tevens inheemse elite. Immers, of zij nu qua afkomst autochtoon of allochtoon waren in de landen in kwestie, magistraten die het toentertijd politiek correcte geloof toegedaan waren, leken wellicht in eerste aanzet vanuit het Haagse gezichtspunt van de Staten-Generaal een ideale *loyale* elite, maar zullen zich weldra zijn gaan identificeren met de Brabantse Saecke. Als protestanten zouden zij namelijk – in geval van erkenning van de Generaliteitslanden als gelijkgerechtigde (delen van) de Unie – wel kans maken op ‘promotie’ naar een gewestelijke statenvergadering of naar de Staten-Generaal. Met andere woorden, juist deze regenten – *niet* religionis causa gediskwalificeerd – zullen zich tekortgedaan gevoeld hebben omdat zij, in tegenstelling tot hun geloofsgenoten elders in de Republiek, op bovenlokaal niveau geen rol van betekenis konden spelen (Pirenne 1996: 54-55). Bij hen was dus sprake van convergentie van het gewestelijk belang (erkenning als soevereine provincie, dan wel aansluiting bij zo’n provincie) en het eigen belang (carrièrekanalen in het gewestelijk en landelijk staatsbestel).

Uiteraard zullen de lokale magistraten in de Generaliteitslanden – ongeacht hun religieuze affiniteit – vanwege hun status als ‘loyale elite’ weinig of geen aanleiding hebben gezien, laat staan kansen hebben gehad om anders dan door middel van requesten en informele stappen naar ver-

andering van de status-quo te streven. Van subversieve acties – rebellie, separatisme – is in de betreffende historiografie geen spoor te bekennen. Wellicht was deze lijdzaamheid niet alleen een kwestie van gebrek aan animo bij de bevolking en hun leidslieden om de strategische en economische voordelen van het deel uitmaken van de Republiek op te geven, maar ook van de omstandigheid dat mensen in die tijd zich nog niet of nauwelijks identificeerden met omvattender politieke of etnische verbanden dan de eigen stad of streek.

Alleen ter zake van de religie was er sprake van binding aan een institutie die de grenzen van de dagelijkse leefwereld overschreed. De Republiek was verzuild (Groenveld 1995) en dientengevolge ontleenden de meeste inwoners van Staats-Vlaanderen, Staats-Brabant en de Landen van Overmaze hun identiteit primair aan hun kerkelijke affiliatie. Zo waren voor de meeste protestanten religieus en staatkundig bewustzijn onlosmakelijk met elkaar verbonden, terwijl voor katholieken hun confessie eerder een zekere distantie tot, dan een binding aan, het staatkundig verband van de Unie impliceerde. Derhalve was van cruciaal belang de stellingname van de rooms-katholieke geestelijkheid inzake de al dan niet moreel verplichte loyaliteit van het kerkvolk jegens de ketterse en opstandige overheden van de Republiek.

Hiermee zijn wij dan aangeland bij een derde inheemse elite die indertijd in de Generaliteitslanden vermoedelijk van doorslaggevend belang was voor de mate waarin en de wijze waarop men de annexatie beleefde, verwierp, verdroeg of aanvaardde. Uit de betreffende historische overzichten blijkt dat ondanks hun uitwijzing toch geleidelijk aan weer seculieren, vroeger werkzaam in de kerkprovincie Utrecht, naar de Republiek trokken en als pastoors van de katholieke schuilkkerken aan de slag gingen. Daarnaast werden vanuit het zuiden in het toen door de curie in Rome tot missiegebied verklaarde noorden ook reguliere geestelijken – voornamelijk jezuiten – ingezet om de gelovigen te bedienen. Beide soorten inheemse elite werden overigens door de autoriteiten van de Republiek meestal tegen betaling oogluikend toegelaten.

Overigens werd juist in de Generaliteitslanden de zielzorg niet slechts door deze ‘illegaal’ in de Republiek verblijvende geestelijken waargenomen, maar eveneens door veel van hun collega’s die waren uitgeweken naar een van de enclaves of zich juist over de grens gevestigd hadden. Veel katholieken konden dus ter kerke gaan in een naburige parochie in bijvoorbeeld Baarle-Hertog, Sprundel, Boxmeer, of in Kleef, Roermond, Rolduc, allemaal plaatsen die toen buiten de jurisdictie van de Staten-Generaal vielen.

Ofschoon de pastoors en missionarissen in kwestie ongetwijfeld geporteerd waren voor herstel van de oude orde, beseften zij, evenals hun superieuren in Brussel, Keulen en Rome, al vanaf het begin van de 17de eeuw – en steeds duidelijker naarmate de eeuw voortschreed (Spiertz 1979) – dat de door protestanten gedomineerde Republiek een duurzaam politiek feit was waarmee zij ter wille van de in de diaspora levende katholieken moesten leven. Er zijn geen aanwijzingen dat enigerlei vorm van ‘subversief’ initiatief ooit onderwerp van serieuze discussie, laat staan planvorming, in die kringen geweest is. De gedachte dat zo’n religieuze inheemse elite een politieke rol zou kunnen spelen en steun zou kunnen verlenen aan pogingen tot opstand, secessie en dergelijke kan dan ook alleen maar in dit kader opkomen, omdat in latere eeuwen – men denke aan de felle oppositie van de Belgische clerus tegen het bewind van koning Willem I na circa 1820 – wel degelijk zo’n religieuze inheemse elite onder bepaalde omstandigheden in staat en bereid is gebleken tot politieke oppositie.

Naar alle waarschijnlijkheid hebben de katholieke seculieren en regulieren een buitengewoon belangrijke functie gehad in het hele proces van politieke accommodatie van katholieken aan de calvinistische overheersing ten tijde van de Republiek. Mede dankzij hun pastorale zorgen konden zij hun kuddes – ondanks de overheersing van andersdenkende heersers – een zekere bescherming en veilige haven in de vorm van eigen parochiale ‘enclaves’ bieden en door hun toedoen bleef de solidariteit tussen de katholieken in de provinciën boven de Moerdijk en in de Generaliteitslanden intact. Aldus droegen zij naar mijn stellige overtuiging in hoge mate bij tot de latere, duurzame integratie van de katholieken in de Nederlandse samenleving.

Het Condominium⁴

In de Spaanse Successieoorlog (1702-1713) draaide het om de opvolging van de kinderloze koning Karel II van Spanje die in November 1700 stierf en in zijn testament Philips van Anjou (kleinzoon van Lodewijk XIV) tot opvolger benoemd had. Schoorvoetend erkenden de Europese mogend-

⁴ Deze aanduiding van de Engels-Nederlandse bezetting van een groot deel van de Spaanse Nederlanden van 1706 tot 1716 is afkomstig van Veenendaal (1945) - die indertijd als eerste deze episode in kaart bracht - en is sindsdien ingeburgerd in de Nederlandse geschiedschrijving. De kernfeiten van de geschiedenis van deze bezetting en van de Spaanse Successieoorlog ontleende ik aan dit werk van Veenendaal (Sr.) en voorts aan: Van Houtte (1930), Lefèvre (1954), De Schryver (1965, 1980 en 2002), Schutte (1977) en Veenendaal (Jr. 1980).

heden deze pretendent als nieuwe Spaanse koning (Philips v). Meteen bezetten Franse troepen de Spaanse Nederlanden en kregen Staatse garnizoenen die daar gelegerd waren in allerlei steden (Ath, Bergen, Charleroi, Kortrijk, Luxemburg, Namen, Nieuwpoort, Oudenaarde) hun congé (februari 1701). Al gauw bleek dat de jonge Philips zijn grootvader tot regent benoemd en in feite carte blanche gegeven had om de zuidelijke provinciën naar eigen inzicht te besturen. De Spaanse Nederlanden werden een Frans protectoraat, waarbij de kern van de Fransgezinde loyale elite gevormd werd door de Graaf van Bergeijck die als enfant chéri van de zonnekoning en zijn ministers een rigoureuze bestuurs hervorming doorvoerde, een grootscheepse poging tot centralisatie en rationalisatie van het chaotische bestuur van de zuidelijke Nederlanden onder Spaans bewind. Overigens dient te worden onderkend dat naast een loyale elite van hoogwaardigheidsbekleders in dienst van het Franse bewind ook sprake was van inheemse elites – lokale of gewestelijke bestuurders – die Philips v als koning erkenden en in meerdere of mindere mate bereid waren loyaal met de Fransen samen te werken.

Stadhouder-koning Willem III vatte de draad van zijn verzet tegen de Franse dominantie van het continent weer op en smeedde een nieuwe grote alliantie van de zeemogendheden (Engeland en de Republiek), Oostenrijk en enige Duitse vorsten. Het bondgenootschap ging over tot erkenning van een andere troonpretendent – zoon van de Oostenrijkse keizer – als Koning (Karel III) van Spanje en Heer der Nederlanden en daarmee nam de Spaanse Successieoorlog een aanvang (mei 1702). Kort daarvoor (maart 1702) echter was Willem III gestorven en enige tijd later werd Marlborough – al tijdens het bewind van William and Mary een centrale figuur niet alleen ter zake van het militaire, maar evenzeer van het politieke beleid – door Queen Anne én door de Staten-Generaal benoemd tot opperbevelhebber van de gezamenlijke Nederlands-Engelse strijdkrachten. In de Europese geschiedschrijving – vooral uiteraard in de Britse – figureert Marlborough als *de* grote man die in 1706 bij Ramillies de Fransen versloeg, daarmee de bezetting van het grootste deel van het huidige België inluidde en zodoende het streven van de zonnekoning om de Nederlanden aan zijn rijk toe te voegen, vrijdelde. Zelden maken de historici in kwestie gewag van het feit dat Marlborough inderdaad een briljant veldheer en charismatisch aanvoerder was, maar dat zijn leger grotendeels bestond uit Staatse troepen.

Het verloop van deze oorlog en de wisselende krijgskansen vallen evenwel buiten het bestek van deze verhandeling. Wel relevant is de constatering dat dit Condominium in ieder geval vrijwel de hele periode de gewes-

ten Vlaanderen, Brabant en Mechelen betrof. Bovendien waren van tijd tot tijd eveneens grote delen van het huidige Wallonië (bijvoorbeeld Henegouwen) en zelfs van Frans-Vlaanderen (bijvoorbeeld Rijsel/Lille van 1708-1712) en op het laatst nagenoeg het hele grondgebied van het huidige België, in handen van de geallieerden.

Het opperbestuur van de bezettingsmacht geschiedde in naam van de Oostenrijkse pretendent, koning Karel III, maar berustte in feite bij een Engels-Nederlands gremium, de zogenoemde Conferentie van Brussel waarin na verloop van tijd Johan van den Bergh, gedeputeerde van de Staten-Generaal en oud-burgemeester van Leiden, domineerde. Een Stichts edelman, baron van Reede van Renswoude was langere tijd ‘onze’ tweede man in de Conferentie, terwijl van de Engelse kant vanaf medio 1707 Marlborough en diens chef-staf Cadogan in deze regentschapsraad hun land vertegenwoordigden. Aangezien de twee laatstgenoemde Engelse militairen zich meestentijds te velde bevonden en zich hoofdzakelijk met de oorlogvoering bezighielden, waren het vooral de Nederlanders die de voorbereiding van het civiele bezettingsbeleid ter hand namen en toezagen op de uitvoering ervan. Niettemin werden de kernbeslissingen inzake dat beleid genomen door de raadsleden in onderlinge overeenstemming. Uiteraard had dit ten gevolge dat er allesbehalve sprake was van een slagvaardig beleid, want over hoofdzaken moesten niet slechts de heren die in Brussel het bezettingsbestuur vormden, maar eveneens de toonaangevende politici in Londen en Den Haag het eens worden!

In eerste instantie gingen de Engels-Nederlandse bezetters er in hun ressort slechts toe over de maatregelen van de Fransen ongedaan te maken en de status quo ante in ere te herstellen. Zo werd de Raad van State – evenals de Financiële Raad (zogenoemde Collaterale Raden, door van Bergeyck afgeschaft) – weer bijeengeroepen en bemand met zoveel mogelijk leden van de hoge adel. De bondgenoten wensten geen inbreuk te maken op de gewestelijke en stedelijke rechten en privilegiën, maar in hun bewind zich zoveel mogelijk te conformeren aan de oude, staatkundige orde van de Spaanse landsheren. Waar de Fransen rigoreus een nieuwe *loyale* elite inschakelden om hun hervormingsbeleid door te voeren, trachtten de geallieerden zoveel mogelijk via hun welgezinde – en dus ook enigszins ‘loyale’! –, oude *inheemse* elites de bezette gebieden te besturen. In die tijd werden de pro-geallieerde notabelen die Karel III als hun landsheer beschouwden, ‘Karabiniers’ genoemd, terwijl de pro-Franse prominenten in stad of gewest bekend stonden als ‘Kurassiers’ (Veenendaal 1945: 11-13). Opgemerkt dient te worden dat het gesignaleerde verschil in oriëntatie van de toenmalige Zuid-Nederlandse elites niet samenviel

met de huidige taalgrens tussen Vlaanderen en Wallonië.

Overigens waren de Nederlanders wel geporteerd voor een aantal administratieve hervormingen, zoals het afschaffen van overtollige uitgaven en onnodige ambten, het stroomlijnen van procedures, bestrijden van corruptie en dergelijke. Voorts zagen de Hoogmogende Heren in het noorden de zuidelijke Nederlanden als hun invloedssfeer, zowel met het oog op hun economische belangen, alsook ter blijvende verzekering van veilige zuidergrenzen door middel van een serie barrièresteden. De Engelsen hadden militair en financieel slechts een ‘minderheidsbelang’ in deze voor hen in principe slechts tijdelijke bezetting en waren minder geïnteresseerd in dergelijke lange-termijnmaatregelen. Zij konden, aldus Veenendaal (1945: 81-82):

‘... zich veroorloven, van de hand in de tand te leven. Voor Marlborough was het voldoende, als het land zich gedurende de oorlog rustig hield. Zijn politiek is er een van toegeeflijkheid, van sussen, van gunsten uitdelen en gunsten ontvangen.’

Ten gevolge van deze verschillen van beleid en belang tussen de beide zeemogendheden gingen alras de Karabiniers die qua invloed of inkomsten weinig goeds te duchten hadden van de Nederlandse plannen, zich opstellen als een anglofiele inheemse elite die ernaar streefde de Engelsen belang te doen krijgen bij hun belangen. Dat lukte aardig, want van alle initiatieven van Van den Bergh om de overheidsfinanciën te saneren kwam weinig of niets terecht. De Gentenaar Meulenmeester – die berekend had dat meer dan de helft van de belastingopbrengsten in Vlaanderen aan de strijkstok bleef hangen! – kreeg van de Nederlanders alle kans zijn gaven te ontplooien. Deze voortvarende hervormer vormde zo gezegd ‘onze’ loyale elite. Toen hij echter te veel weerstand bij gevestigde inheemse elites en de Engelsen bleek op te roepen, lieten zijn beschermheren hem vallen (Veenendaal 1945: 85-87; 176-177).

Het komt er dus op neer dat de bezettingspolitiek van de beide zeemogendheden weliswaar in grote lijnen overeenkwam en in die opzichten duidelijk verschilde van het eerder door de Fransen in heel België – en later in de resterende delen van het door hen bezette gebied (vooral Namen en Luxemburg) – gevoerde beleid, maar toch duidelijke accentverschillen vertoonde. Een en ander is samengevat in tabel 1.

Tabel 1: Bezettingsregiems tijdens de Spaanse Successieoorlog

	Frans	Nederlands - Engels
1. Bestuursstijl:	centralisatie, rationalisatie	handhaven of herstellen oude orde
2. Bij voorkeur:	loyale elite	inheemse elite
3. Dwangmiddelen:	matig	minimaal
4. Gezag/Lokmiddelen:	van belang	van minder belang
5. Toezicht:	geïnvolveerd	geïnvolveerd gedistantieerd

Waar de Fransen zich toelegden op modernisering van het *bestuur* – centralisatie, rationalisatie –, streefden de geallieerden naar conservering of restaurering van de oude orde. De bondgenoten trachtten te volstaan met een beroep op lokale en regionale notabelen en aristocraten in de hoop dat die als *inheemse* elite voor rust, orde en steun aan de oorlog tegen Frankrijk zouden kunnen zorgen, terwijl de medestanders van Lodewijk xiv voor hun drastische hervormingen een *loyale* elite van Fransgezinde nieuwlichters inzetten.

Een krachtig, innovatief bewind van bovenaf kan het doorgaans niet stellen zonder de nodige *dwangmiddelen* en de Franse waren meer dan de Nederlandse en Engelse heersers geneigd om weerstanden met harde hand te onderdrukken. Er was sprake van verbanning ('lettres de cachet' in het geval van de jansenisten) en zonder veel 'pourparlers' opheffen van regelingen en organen en het ontslaan van allerlei hoogwaardigheidsbekleders. Naar mijn indruk konden overigens de Fransen in eerste instantie als vertegenwoordigers van de – althans volgens de erflater zelf – wettige troonopvolger (Philips v) op wat meer *gezag* bogen in de zuidelijke Nederlanden dan hun tegenstanders die optraden als 'regenten' van de alternatieve vorst (Karel iii). Verder is het voorstelbaar dat – wederom: althans aanvankelijk! – het bewind van Lodewijk xiv ambitieuze notabelen en technocraten, doorgaans Franstalig en rooms-katholiek, betere perspectieven, *lokmiddelen* dus, bood dan het wat buitenissige wereldje van de protestantse Republiek der noordelijken.

Overigens slonk waarschijnlijk de betekenis voor de bevolking van de

zojuist genoemde verschillen in bezettingsstijl naarmate de zuidelijke gewesten langer in de frontlinie lagen, omdat de bezetters – ongeacht of het nu Fransen dan wel Nederlanders of Engelsen waren – nog slechts ellende te bieden hadden. In het begin gunden de inwoners van de zuidelijke Nederlanden wellicht de bezetters nog wel enig voordeel van de twijfel, maar na verloop van tijd (b)leken het ‘gezag’ en de ‘lokmiddelen’ van de vreemde heersers in het licht van de verschrikkingen van de oorlog van weinig of geen waarde.

Ten slotte dan nog iets over de laatste (in tabel 1 genoemde) dimensie (*toezicht*): tegenover het perspectief van de Engelsen – distantiëring, korte termijn – staat de lange (re) termijn involvering van de Nederlanders, een oriëntatiekader dat evenzeer karakteristiek is voor de Franse benaderingswijze. Het ligt voor de hand dit toe te schrijven aan het verschil in geopolitieke situatie van de mogendheden in kwestie: de Engelsen⁵ waren minder dan de Nederlandse noorderburen geïnteresseerd in pogingen de Spaanse Nederlanden als een in militair, politiek en economisch opzicht weerbare ‘buffer’ tegen de Franse expansiedrang in te richten. Niettemin – zoals nog zal blijken in het laatste deel van deze verhandeling – is de vraag gerechtvaardigd of hier wellicht toch min of meer duurzame verschillen in nationale bezettingsstijlen in het spel waren.

Vermeld zij nog dat in 1713 de Vrede van Utrecht totstandkwam in het kader waarvan de Spaanse Nederlanden Oostenrijks werden. Daarna moest de Republiek nog moeizaam onderhandelen over de barrièresteden, zonder steun van de Engelse bondgenoot, met de Habsburgse keizer (Karel III, die inmiddels zijn broer Jozef was opgevolgd als Keizer Karel VI en noodgedwongen zijn aspiraties ter zake van de Spaanse troon had laten varen). Pas eind 1715 kwamen de partijen in kwestie tot een akkoord, zodat in begin 1716 deze (grotendeels) Nederlandse bezetting van (grote delen van, en soms heel) België beëindigd werd.

De barrièresteden

Krachtens het akkoord van 1715 bleven de (dan) Oostenrijkse Nederlanden zoal niet bezet, dan toch binnen de invloedssfeer van de Republiek. Immers, het barrièretraktaat hield niet alleen de legering in – grotendeels

⁵ Vanaf 1707 is de Unie tussen Engeland en Schotland een feit, zodat er vanaf dat jaar eigenlijk sprake is van Britse in plaats van Engelse politiek. Ik neem echter aan dat zeker in die jaren (1707-1716) de militaire en politieke architecten van het ‘Britse’ beleid nog steeds overwegend Engelsen waren.

op kosten van de zuidelijke Nederlanden! – van Staatse garnizoenen in Dendermonde, Doornik, Ieper, Fort Knokke, Meenen, Namen, Veurne en Waasten, maar behelsde tevens een clausule dat de handelspolitiek van de Oostenrijkse Nederlanden niet zonder instemming van de verdragspartners gewijzigd mocht worden.

Nu waren – zoals al vermeld – reeds vanaf 1698, na de vrede van Rijswijk (1697) op verzoek van Spanje (dat geen kans zag de zuidelijke Nederlanden adequaat te beschermen tegen een Franse invasie) 22 bataljons van de landmacht van de Republiek gestationeerd in een reeks vestingsteden, maar die stonden toen onder bevel van de Spaanse commandant of gouverneur ter plaatse (Van Nimwegen 2002: 150) en konden zonder opgave van redenen door de Spaanse autoriteiten afgedankt worden, hetgeen begin 1701 geschiedde. In het barrièrtraktaat, daarentegen, was geregeld dat ook in tijden van vrede deze Noord-Nederlandse militaire eenheden in de barrièresteden uitsluitend onder gezag van de militaire en civiele autoriteiten van de Republiek stonden. Daar bovendien de Staten-Generaal krachtens dit traktaat het recht hadden om desnoods met wapengeweld ervoor te zorgen dat de zuidelijke gewesten hun financiële verplichtingen nakwamen, zou je welhaast kunnen stellen dat in 1716 het Nederlands-Engels door een Oostenrijks-Nederlands condominium werd vervangen.

Het is natuurlijk de vraag of de ingezetenen van de betreffende gewesten in het algemeen – en de burgers van de barrièresteden in het bijzonder – hun economische afhankelijkheid van de Republiek, in combinatie met de aanwezigheid en het optreden van de Staatse garnizoenen, indertijd ervoeren als een vorm van vreemde heerschappij, van bezetting. Volgens Hubert (1902), een Belgisch historicus die hieraan een alleszins grondige studie wijdde, was dit onmiskenbaar het geval. Van het begin af aan protesteerden de gewestelijke autoriteiten tegen hun schatplichtigheid jegens de Republiek en de ondergeschiktheid van 's lands welvaart aan de noordelijke handelsbelangen. Verder regende het, aldus Hubert, gedurende de hele periode van 1716 tot 1782 in de barrièresteden klachten over wandaden van Staatse militairen, machtsmisbruik van hun militaire superieuren en chicanes van gedeputeerden van de Republiek in Brussel en Den Haag om de schuldigen te sauveren. Bronnen van frictie tussen lokale en Staatse autoriteiten waren onder meer: godsdienstkwesties, taakafbakening met betrekking tot de openbare orde, belastingheffing of ontduiking daarvan, onoorbare praktijken van officieren met betrekking tot fortificaties, jagen en vissen, en voorts het met woorden of daden schofferen, c.q. maltraiteren, van burgers door soldaten en/of officieren van

Staatse garnizoenen. Eerst ga ik in op de problemen rondom kerk en geloof.

In het barrièrtraktaat was onder meer bepaald dat protestanten die deel uitmaakten van de troepen van de Republiek, respect dienden te tonen voor katholieke manifestaties. Het rooms-katholicisme was in het zuiden immers de enige, officieel erkende godsdienst. In de praktijk echter konden de protestanten in kwestie niet altijd hun gevoelens van afkeer van ‘paapse afgoderijen’, dan wel hun voorkeur voor het ‘ware geloof’, beheersen. Soms gaven deze niet-katholieken dan blijk van minachting voor een eucharistieviering of een processie. Verder mochten de Staatse gouverneurs of commandanten wel ten behoeve van de eigen mensen protestantse godsdienstoefeningen organiseren, maar dan – om de katholieke bevolking geen aanstoot te geven – achter gesloten deuren. Toch hadden deze kerkdiensten zo nu en dan een – naar de mening van katholieken – nogal ostentatief karakter en waren toegankelijk voor die latent-protestantse zuidelijke Nederlanders of Fransen die normaliter verstoken bleven van mogelijkheden voor kerkgang conform hun geloofsovertuiging. Deze open (kerk)deur politiek was uiteraard de katholieke geestelijkheid – en eveneens veel gelovigen in hun achterban – een doorn in het oog en werd vaak opgevat als een indicatie van bekeringsijver van de zijde van de Staatse veldpredikanten.

Interessant in dit verband zijn de ‘gemengde’ huwelijken. Lang niet alle protestantse militairen lieten zich afschrikken door de katholieke confessie van een – anderszins voor hen aantrekkelijke – vrouw met wie zij in een barrièrestad in contact kwamen. Soms leidde dit tot een huwelijksinzegening door een katholieke geestelijke en dan moest de bruidegom beloven dat het kroost katholiek zou worden gedoopt en opgevoed, maar soms ging het om een protestantse trouwplechtigheid in het kader waarvan dan de bruid zich – min of meer – bekeerde tot het ‘nieuwe’ geloof. Nu waren zowel de zuidelijke als de noordelijke autoriteiten fel gekant tegen dit soort ‘gemengde’ huwelijken. Niettemin waren blijkbaar voldoende pastoors en predikanten bereid – vermoedelijk vooral uit pastorale motieven – om zo’n verbintenis in te zegenen. Hoe het ook zij, vooral kerkelijke en civiele autoriteiten in de barrièresteden ervoeren deze ‘oecumenische’ huwelijken als een storende interferentie van noordelingen met het rijke, roomse leven in het zuiden.

Een andere grief betrof de stervensbegeleiding van ter dood veroordeelde militairen. Katholieke militairen in dienst van de Republiek hadden weliswaar recht op geestelijke bijstand door een priester, maar bij een publieke executie placht een predikant de gevonniste te vergezellen.

Uiteraard werd deze praktijk door veel katholieken opgevat als een grove schending van een elementair mensenrecht.

De overige – door Hubert als overtredingen van bepalingen in het barrièretraktaat behandelde – problemen komen grotendeels neer op strubbelingen tussen civiele en militaire autoriteiten met betrekking tot elkaars gezagsonderhorigen. Staatse commandanten of gouverneurs weigerden wel ondergeschikten die betrapt waren op, of die verdacht werden van bepaalde overtredingen, te laten aanhouden door gerechtsdienaars of te doen berechten door schepenen van de stad. Omgekeerd verzetten magistraten ter plaatse zich tegen – huns inziens – eigenmachtige handelwijzen van Staatse garnizoenscommandanten, zoals het te vroeg sluiten, dan wel te lang gesloten houden van de stadspoorten, het versperren van vaarwegen en voorts het gedogen van bijvoorbeeld smokkelen (bier en sterke drank), of ‘bijklussen’ door ondergeschikten.

Volgens de auteur – die zijn bevindingen rapporteerde aan het begin van de vorige eeuw vanuit een sterk Belgisch-nationaal bewustzijn – lijdt het geen twijfel dat de garnizoenen van de Noord-Nederlanders door de bevolking en hun vertegenwoordigers gezien werden als een vreemde bezettingsmacht. Daarentegen betoogt de Franse historica Denys (2004) dat dit soort fricties tussen militairen en burgers zich eveneens voordeed in diezelfde tijd in geval van Franse garnizoenen in de zuidelijke Nederlanden en waarschijnlijk overal waar militaire bevelvoerenden vanuit een heel andere professionele cultuur dan die van de lokale burgerlijke autoriteiten hun gezag probeerden uit te oefenen.

Dit moge waar zijn en wellicht was een Staats bezettingsregiem inderdaad niet (veel) ‘erger’ dan een Frans, Oostenrijks, of Spaans regiem, maar zouden niet veel toenmalige zuidelijke Nederlanders *al* die garnizoenen als een vorm van vreemde overheersing, kortom als een bezetting – althans als een bezettingsachtige situatie – beleefd hebben? Daar komt nog bij dat Denys in haar relativering van Huberts stellingname *niet* de door hem – in de allereerste plaats! – vermelde grieven met betrekking tot godsdienstkwesaties betreft, omdat hij volgens haar op dit punt gelijk had. Welnu, het komt mij alleszins waarschijnlijk voor dat inderdaad het protestants cachet van Noord-Nederlandse – en in mindere mate ook van Britse – garnizoenen in de 18de eeuw in de Spaanse, later Oostenrijkse Nederlanden een scherpe articulering betekende van het ‘vreemde’ karakter van de troepen in kwestie. In die tijd was godsdienst een bij uitstek publieke zaak en vermoedelijk een belangrijker referentiekader voor de bevolking dan hun gewestelijk, laat staan ‘nationaal’ bewustzijn. Derhalve lijkt mij de veronderstelling gewettigd dat hun – al dan niet opzette-

lijke – schendingen van het monopolie van de rooms-katholieke Kerk de Staatse garnizoenen in de barrièresteden in de ogen van de bevolking in ieder geval stempelde tot een hinderlijk soort ‘vreemde inmenging’ in het leven van stad en gewest en in de ogen van kerkelijke en burgerlijke hoogwaardigheidsbekleders wellicht tot een ware bezettingsmacht!

Een aanwijzing in deze richting vormen gegevens over de verhouding tussen Staatse militairen en burgerbevolking in Duitse steden waar zowel protestanten als katholieken openlijk hun godsdienst mochten belijden. In studies over onder andere Kleef (Kaiser 2004) en Wezel (Kipp 1991) – waar de Republiek tot 1672 krachtens een verdrag met de keurvorst van Brandenburg garnizoenen stationeerde, zulks met het oog op het Spaanse en/of Franse gevaar – is minder vaak sprake van animositeit tussen autochtone en allochtone stadsautoriteiten dan in het geval van de barrièresteden. Kaiser (2004) noemt dit soort bezettingen dan ook ‘vereinbarte Okkupation’, een verdragsmatige bezetting en stelt dat inheemse elites van het Kleefse in de aanwezigheid van Nederlandse troepen een welkome steun zagen voor hun streven hun stedelijke en gewestelijke autonomie te handhaven tegenover de – verre, maar nogal veeleisende – heersers van Brandenburg-Pruisen. Bovendien, aldus deze Duitse historicus, boden de garnizoenen van de Republiek aan het einde van de Dertigjarige oorlog en in de eerste decennia daarna (dat wil zeggen na 1648) meer bescherming aan de ingezetenen van deze streken dan de troepen van hun Duitse vorst. Kaiser acht het zelfs waarschijnlijk dat dientengevolge en dankzij een proces van gewinning velen in dit grensgebied hoopten dat hun land op den duur bij de Republiek ingelijfd zouden worden. Pas toen in 1672 de Staatsen niet opgewassen bleken tegen de Franse scharen, taande het vertrouwen in de protectiemacht van de Republiek en daarmee de belangstelling voor opname in de Unie.

Als we deze gedachtegang ook toepassen op de ontwikkeling van de Noord-Nederlandse bemoeiingen met de Oostenrijke Nederlanden, dan zou daaruit volgen dat naar alle waarschijnlijkheid na het débacle van de Oostenrijkse successieoorlog – waarbij de Staatse defensiemacht van weinig of geen waarde bleek te zijn – ook daar de Republiek het laatste eventueel nog aanwezige restje gezag verloor. Kortom, ik neig tot de conclusie dat vermoedelijk in deze hele periode van 1716 tot 1782 de wijze waarop de Republiek haar invloedssfeer in de zuidelijke Nederlanden handhaafde hoe langer hoe meer het karakter kreeg van enclavebezettingen die steeds minder gebaseerd waren op acceptatie door inheemse elites van een zeker (functioneel) gezag van de noordelijke ‘protector’.

Ter zake van de machtsmiddelen waarover de Republiek in deze bezet-

tingssituaties van de barrièresteden kon beschikken, kan nog opgemerkt worden dat er onder de stadsbevolking natuurlijk naast gedupeerden ook belanghebbenden waren. Ik noemde al de categorie van de ‘latent-protestanten’ die konden profiteren van de kerkelijke faciliteiten voor hun geloofsgenoten bij de Staatse troepen. Voorts betekende een garnizoen voor althans sommige neringdoenden brood op de plank, voor althans sommige meisjes en vrouwen een zekere verruiming van hun huwelijkskansen en voor althans sommige magistraten dat ze als bemiddelaars en beschermers van de burgerij hun nut konden bewijzen en aanzien verwerven. Met andere woorden, de bezettingsmacht had niet alleen negatieve, maar ook wat positieve sancties in petto en wellicht bracht dit hier of daar op den duur mee dat een ‘goede’ gouverneur en zijn staf zich – althans in de ogen van een deel van de bevolking en van de inheemse elites – kon vermeien in een zeker functioneel gezag.

Ter afsluiting van deze paragraaf over de ‘vreemde overheersing’ door onze voorvaderen van de zuidelijke Nederlanden, wijs ik nog op de conflicten, woelingen, plunderingen en executies die in 1718-1719 tijdens de vestiging van het Oostenrijks bewind daar plaats grepen (Lenders 1980). Nergens stuitte ik op dergelijke vormen van verzet en opstandigheid tegen de Noord-Nederlandse autoriteiten in de barrièresteden. Kortom, het ziet ernaaruit dat de Staatse overheersing, hoe ‘vreemd’ en aanstootgevend voor sommige bevolkingscategorieën die ook geweest moge zijn, over het algemeen toch eerder het karakter had van een overlastige, dan van een repressieve bezetting.

HET KONINKRIJK ALS BEZETTENDE MACHT

*Oostfriesland ten tijde van het Koninkrijk Holland*⁶

Met de komst van de Fransen ging de Republiek der Verenigde Provinciën ten onder en werd vervangen door de Bataafse Republiek die bij het Haags Verdrag met Frankrijk Staats-Vlaanderen, Staats-Limburg en zelfs een stukje Staats-Brabant moest afstaan. Ten langen leste verwezenlijkten de Franse revolutionairen de door de zonnekoning al een eeuw eerder zo fel begeerde expansie naar het noorden. Nederland moest een deel van

⁶ Over de geschiedenis van Oostfriesland in het algemeen, zie Knottnerus c.s. 1992; Möhlman, 1973; Schmidt, 1975 en over de Hollandse bezetting en annexatie: Wiarda 1817 (pp. 456-594); Pladies, 1966.

het op de Spanjaarden veroverde gebied prijsgeven en genoeg nemen met de status van vazal van Frankrijk totdat in 1810 Napoleon het Franse project van 1672 helemaal afmaakte door ons land in te lijven.

Niettemin, tijdens de voorlaatste fase van de Franse tijd – toen Lodewijk Napoleon hier geïnstalleerd was als Koning van Holland – hielden de Nederlanders nog enige jaren een deel van Noordwest-Duitsland – onder andere Oostfriesland en Oldenburg – bezet. Het betrof gebieden die in 1806 door Hollandse troepen werden veroverd nadat Napoleon de Pruisen bij Jena had verslagen. Oostfriesland alsmede enige daaraan grenzende gebieden (Jever, Varel en Knyphausen⁷) werden daarna bij het Koninkrijk Holland ingelijfd.

Napoleons besluit om het koninkrijk van zijn broer in noordoostelijke richting uit te breiden, officieel gemotiveerd als compensatie voor het verlies van Zeeuws-Vlaanderen, was uiteraard ingegeven door strategisch/tactische overwegingen, maar historisch gezien niet – althans niet helemaal – onlogisch. De (Duitse) Oostfriezen en ‘onze’ Friezen beschouwen zich al sinds onheugelijke tijden als stamverwanten. Voorts was Emden – de spil van de economie van het graafschap – van oudsher sterk op de noordelijke Nederlanden georiënteerd. Reeds in de zestiende eeuw vormde deze havenstad een bolwerk van het calvinistisch protestantisme. Veel aanhangers van de ‘nye lere’ vluchtten voor Alva daarheen en in 1571 werd de eerste synode der gereformeerde kerken in Nederland daar gehouden. Later steunde de Staten-Generaal de stad in zijn strijd met de landsheer die in het meer landinwaarts gelegen Aurich resideerde en de welvarende stad gaarne als een willig werktuig van zijn binnen- en buitenlandse politiek wilde inschakelen. Om de Emdense geestverwanten bij te staan in hun streven naar autonomie lag er – evenals in Leerort – van 1609 tot 1744 een Staats garnizoen. Men sprak wel van de ‘oostelijke barrière’, maar dan was dit toch typisch een voorbeeld van wat de – al eerder genoemde – Duitse historicus Kaiser (2004) een ‘vereinbarte Okkupation’ noemt. De Graaf van Oostfriesland, aldus Möhlmann (1973: 19), bood uit pure wanhoop zelfs tweemaal zijn gewest aan de Republiek aan, maar daar voelde de Staten-Generaal toch niet voor. Nog tot in de 19de eeuw lazen en spraken veel patriciërs in Emden – en elders in het westelijk deel van Oostfries-

⁷ Varel en Knyphausen was indertijd een heerlijkheid in bezit van de familie Bentinck en is de laatste decennia te onzent enigszins bekend ten gevolge van de – aldaar gesitueerde en in 1978 verschenen - historische roman van Hella Haase *Mevrouw Bentinck of Onverenigbaarheid van karakter. Een ware geschiedenis*.

land – Nederlands en werd er in de Gereformeerde Kerken van de provincie nog in onze taal gepreekt.⁸

Aangenomen mag derhalve worden dat aanvankelijk wellicht deze gereformeerde Oostfriezen de bezetting in 1806 wel het voordeel van de twijfel gunden, maar niet uit het oog verloren mag worden dat men juist in deze relatief ontwikkelde kringen waarschijnlijk weinig illusies koesterde over het ‘Hollands’ karakter van deze vazal van Frankrijk. Bovendien werden alle inwoners van deze aanwinst van ons koninkrijk getroffen door de snelle daling van hun welvaartsniveau ten gevolge van de torenhoge belastingen en de in- en doorvoering van het continentaal stelsel waardoor de lucratieve overzeese handel werd geruïneerd.

De meerderheid van de Oostfriezen echter, was trouw aan hun vorst, luthers en had geen affiniteit met Nederland. Zij hebben ongetwijfeld van meet af aan de komst van de Hollanders en hun regiem beschouwd als onrechtmatig, als een bezetting, een vorm van ‘vreemde overheersing’ gestoeld op wapengeweld. Daar kwam nog bij de door de regering van het koninkrijk gevoerde cultuurpolitiek. Het Nederlands werd voertaal en het onderwijs werd een overheidstaak en mitsdien onttrokken aan de invloed van kerk en geestelijkheid.

In de literatuur over deze kortstondige periode (1807-1810) waarin Nederlanders onder Frans oppertoezicht de dienst uitmaakten in Oostfriesland, heb ik geen aanwijzingen gevonden dat deze bezetting op andere grondslagen dan dwangmiddelen berustte. Weliswaar wordt vermeld – door Wiarda (1817: 537-538) – dat de landdrost Van der Capellen (de latere gouverneur-generaal van Nederlands Oost-Indië) evenals zijn voorganger en opvolgers in het algemeen een wijs en rechtvaardig beleid voerden. De Hollandse bezettingsautoriteiten moesten evenwel de opgelegde bestuurs-hervorming, de belastingmaatregelen en het toezicht op de handhaving van het continentaal stelsel doorvoeren met lagere ambtenaren en beampten waaronder – volgens Wiarda die zelf in die tijd daar werkzaam was als Hollands ambtenaar – ‘viel gemeines und schlechtes Zeug’ voorkwam.

Al in het eerste jaar van de ‘aansluiting’ bij het Koninkrijk Holland braken op diverse plaatsen opstootjes uit en werden bij belastingontvangers de ruiten ingegooid. Toen een van de raddraaiers in Esens werd opgepakt

⁸ De banden van de *Altreformierte Kirche* in Oostfriesland met de Gereformeerde Kerken in Nederland werden pas in 2002 verbroken, zulks in verband met het Samen-op-weg proces (dat moet uitlopen op een fusie tussen de Hervormde, de Gereformeerde en de Evangelisch-Lutherse Kerken in Nederland).

en opgesloten, bevrijdden zijn medestanders hem met geweld. Militairen, erop afgestuurd om de man weer in hechtenis te nemen, stuitten op zo'n 400 boeren die hem beschermden. Uiteindelijk werden 24 opstandige Friezen gevangen genomen, maar Van der Capellen liet de onruststokers niet straffen, doch nam in de eerste plaats maatregelen om de inning van de belasting beter en billijker te laten verlopen!

In 1810 werd Oostfriesland evenals Nederland bij Frankrijk ingelijfd en volgde een bezetting die duidelijk nog repressiever van karakter was dan de Hollandse. Evenals in ons land zette ook in het Département de l'Ems oriental – zoals de provincie toen heette – vooral de conscriptie veel kwaad bloed en leidde tot allerlei ongeregelheden die met harde hand onderdrukt werden. Voorts werd de smokkel- en sluikehandel die tijdens het Hollands bewind – dankzij de vele corrupte beampten – welig tierde, rigoreus aangepakt, hetgeen de economische toestand nog verder verslechterde. In zekere zin bleef overigens deze toen meest noordelijke provincie van Frankrijk bij Nederland horen, want alleen via Groningen en Drenthe was dit veroverd gebied met het Franse keizerrijk verbonden. Bovendien was tijdens het Koninkrijk Holland al een aanpassing aan de Franse bestuursvormen gerealiseerd en zodoende konden nogal wat ambtenaren in deze nieuwe constellatie aanblijven.

Deze Duitse onderdanen van Napoleon ondergingen nu hetzelfde lot als hun voormalige Hollandse bezetters en wie weet was dit een troost, zij het een schrale, ten gevolge waarvan in het collectief geheugen van de Oostfriezen de Hollandse heerschappij niet al te diepe sporen heeft nagelaten. Na de volkerenslag bij Leipzig trokken de Fransen zich in 1813 terug uit Oostfriesland en daarna werd de provincie weer aan Pruisen gerestitueerd.

*België ten tijde van het Verenigd Koninkrijk*⁹

Na de Franse tijd werd – afgezien van de 'Honderd dagen' (in 1815, toen Napoleon na zijn terugkeer uit Elba met zijn leger oprukte tot Waterloo) – België door geallieerde troepen bezet en vervolgens op het Congres van Wenen met de noordelijke Nederlanden samengevoegd. Wellicht is het beter om deze vereniging van Noord en Zuid een 'toevoeging' van Zuid aan Noord te noemen, want er was eerder sprake – om het modern uit te drukken – van een 'overname' dan van een 'fusie'. Waren in de 18de eeuw

⁹ De kernpunten van deze geschiedenis ontleende ik aan: Kossmann (1976: 65-124); Bornewasser (1983-a en 1983-b) en Vermeersch (1970).

de Britse regeringen beducht voor een al te sterke Republiek, in het begin van de 19de eeuw kwam men in Londen tot de overtuiging dat alleen door een ‘territoriale uitbreiding in zuidelijke richting’ – aldus een besluit van het Britse kabinet in 1813 – de voormalige Republiek voldoende tegenwicht zou kunnen bieden tegen de Franse expansiedrang. De mogendheden die België bezet hielden, kwamen op instigatie van Groot-Brittannië reeds vóór het Wener Congres – namelijk in 1814, het Verdrag van Londen – overeen hun oude bondgenoot, de Republiek, zij het in gemoderniseerde vorm als soeverein vorstendom, te reanimeren. In de zogenoemde acht Londense artikelen was vastgelegd dat wij niet alleen onze koloniën terug zouden krijgen, maar voorts dat de vernieuwde staat ‘uitgebreid’ zou worden met de op Frankrijk veroverde zuidelijke Nederlanden als een soort ‘barrièregebieden’. Als men voorts in aanmerking neemt, dat de Acht Artikelen door de Hollandse staatsman Falck opgesteld en door Willem I aan de Engelsen ‘aangereikt’ (Bornewasser 1983-b: 225) waren, dan lijkt de ‘vereniging’ van beide landen in bepaalde opzichten op een type I-bezetting, een vreemde overheersing als gevolg van verovering.

Na Spaanse en Oostenrijkse vorsten kregen onze zuiderburen in 1815 dus een ‘Hollandse’ soeverein die in tegenstelling tot zijn voorgang(st)ers niet ‘s lands rechten en vrijheden respecteerde, maar een nieuwe staatsinrichting invoerde die in een referendum onder Belgische notabelen verworpen werd (60% tegen!). Desalniettemin verklaarde de koning – dankzij een staaltje van wat men toen in het zuiden kwalificeerde als ‘arithmétique hollandaise’ (het meetellen als voorstemmers van diegenen die om ‘verkeerde’ redenen tegengestemd¹⁰, dan wel zich onthouden hadden) – de nieuwe orde als aanvaard.

Nadien gingen hoe langer hoe meer inheemse elites en hun achterbanen in de zuidelijke Nederlanden niet slechts de totstandkoming, maar ook de inhoud van de nieuwe staatsvorm en het in het kader daarvan gevoerde beleid, ervaren als vervreemdend en op den duur onderdrukkend. Daarom heeft de ontwikkeling van 1815 tot 1830 in België ook veel weg van het vorengenoemde ideaaltype II van een bezetting in de vorm van een ‘vreemde overheersing’ die pas gaandeweg als een bezetting wordt beleefd en uitloopt op een opstand waartegen dan weer de ‘wettige’ overheid zich gaat keren met pogingen het land te (her)bezetten! In de

¹⁰ Volgens Willem I en zijn adviseurs hadden de Belgische aristocraten die vanwege godsdienstige bezwaren (tegen de gelijkstelling van katholicisme en protestantisme) de voorgestelde constitutie verwierpen, ten onrechte tegengestemd omdat dit beginsel vast lag in de Londense artikelen.

volgende paragrafen stip ik kort een viertal opzichten aan waarin diverse partijen de randvoorwaarden of maatregelen die vanuit het noorden geïnitieerd en gepousseerd werden, als elementen van een dwangregiem zagen of gingen zien.

Een eerste grief betrof de ondervertegenwoordiging van de zuidelijke gewesten in de Staten-Generaal. Terwijl 60% van de bevolking van het Verenigd Koninkrijk in het zuiden woonde, telde de Tweede Kamer 55 noordelijke en 55 zuidelijke afgevaardigden. Bovendien kon de regering, dankzij enige medestanders en/of beïnvloedbaren in het zuidelijke kamp, in de beginjaren vaker wel dan niet voor haar beleid parlementaire steun krijgen. Voorts werden de leden van de Eerste Kamer benoemd door de koning ‘uit de aanzienlijkste Nederlanders uit Noord en Zuid’ en uiteraard – al was ook hier de getalsverhouding ongeveer 50/50 – leverde deze samenstelling voor de koning en zijn ministers doorgaans wel een flinke meerderheid op (Bornewasser 1983-b: 229, 244 e.v.). In het zuiden noemde men deze senaat dan ook een ‘ménagerie du roi’. Hun relatieve onderbedeling in de volksvertegenwoordiging wekte des te meer de wrevel van de zuiderlingen, daar de gezamenlijke staatsschuld van Noord en Zuid – voor 95% opgelopen door het Noorden – gelijkelijk door Noord en Zuid gedragen moest worden.

Overigens domineerden de noordelijken niet slechts in de wetgevende, maar ook in de uitvoerende macht. Het eerste kabinet des Konings, 12 man sterk, telde slechts 2 Belgen en maar een van de directeuren-generaal was eveneens afkomstig uit de zuidelijke Nederlanden (Bornewasser 1983-b: 232). In het ministerie van Binnenlandse Zaken waren van de 117 ambtenaren slechts 11 (circa 10%) uit het zuiden afkomstig (Vermeersch 1970: 55).

Ten tweede zette de taalpolitiek van de regering voorts veel kwaad bloed. In de loop van de jaren ontwikkelde het regeringsbeleid zich in de richting van het Nederlands als landstaal en het Frans als tweede taal alleen in de Waalse gewesten! Deze regeling moet voor al die Frans spreken die hún taal als een, zoal niet ‘de’, wereldtaal beschouwden, een afgrijselijk affront geweest zijn, net alsof in onze dagen in Nederland het Fries verheven zou worden tot onze nationale taal met dien verstande dat in andere provincies dan Friesland het ABN als tweede taal ‘gedoogd’ zou worden!

Een derde steen des aanstoots vormde de – al in 1814 in de Acht Artikelen te Londen vastgestelde – kerkpolitiek, namelijk: vrijheid van godsdienst in het gehele koninkrijk. Dit betekende dat voortaan de protestantse confessie in het zuiden en de katholieke in het noorden publiekelijk erkend en in rechten gelijkgesteld werden. De spraakmakende gemeente

in het noorden kon zich hierin wel vinden, maar in het zuiden prevaleerde de visie dat daar de rooms-katholieke en in het noorden de Hervormde Kerk als enige officiële landskerk toegelaten zou moeten worden.

Een vierde bron van onvrede en onenigheid vormde de onderwijspolitiek. In overeenstemming met het in de Franse tijd ingevoerde beginsel van scheiding tussen kerk en staat en (dus ook) in het verlengde van het beleid ten aanzien van de godsdienst, ging de overheid zich gaandeweg met het onderwijs bemoeien en werden onder andere ook de katholieke scholen onder staatstoezicht geplaatst. De rooms-katholieke geestelijkheid beschouwde deze inmenging als een aanslag op het confessioneel karakter van het katholiek onderwijs, maar raakte nog meer ontzet over het beleid van de koning toen deze in 1825 het Collegium Philosophicum heroprichtte. Dit opleidingsinstituut was indertijd al door Jozef II gesticht en fel bestreden door de clerus, stond onder staatstoezicht en verzorgde een soort verplichte, ‘verlichte’ bijscholing van de priesterleerlingen.

Het kwam erop neer, dat de koning op autocratische wijze het zuiden wilde hervormen in de geest van noordelijke tradities en cultuur. De hervormers in kwestie, aldus Vermeersch (1970: 19), gaven de voorkeur

‘aan de oud-Nederlandse eigenheid en beschaving, boven het Franse en katholieke cultuurpatroon dat België nooit op exclusieve en persoonlijke wijze had bezeten, maar waaraan het slechts mede deelachtig was geweest.’

Niettemin stuitte het noordelijke streven om een natie te vormen op basis van een culturele identiteit die zich duidelijk zou onderscheiden van die van de omringende landen op toenemend verzet, zowel tegen de teneur van de regeringsvoorstellen als ook tegen de wijze waarop deze werden geïntroduceerd en geïmplementeerd.

Deze aanzwellende oppositie ging de regering bestrijden onder andere met maatregelen om de persvrijheid in te dammen en met strafrechtelijke sancties tegen (al te) liberale journalisten. Een van de opposenten – de journalist De Potter – belandde zelfs in het gevang en verkreeg op die manier de status van martelaar, het ‘levend bewijs’ van de Hollandse repressie. Deze – overigens nogal halfslachtige – pogingen van de regering om critici van het bewind de mond te snoeren wakkerden het revolutionaire vuur aan en tenslotte begon dan in 1830 de opstand te Brussel (na de opera ‘La muette de Portici’ van Auber) die ‘Willem de Noorderdijvel’ naar de wapens deed grijpen. De Tiendaagse veldtocht (augustus 1831) was een duidelijke poging België inderdaad ‘gewapenderhand’ te ‘heroveren’ of te ‘(her)bezetten’!

De autocratische koning en zijn ministers steunden in de zuidelijke Nederlanden op een overwegend uitheemse (noordelijke) *loyale* elite van hoge ambtenaren en officieren en slaagden er niet in de traditionele *inheemse* elites in het zuiden voor zich te winnen. Alleen een kleine, betrekkelijk nieuwe elite van ondernemers in nijverheid en handel was wel ingenomen met de moderniseringsplannen van de koning en ijverde in het kader van de partij van de orangisten tot circa 1841 voor handhaving of herstel van het Verenigd Koninkrijk, dan wel van het Huis van Oranje in België. De dominante politieke elites – zowel de katholieke-conservatieven als de vooruitstrevende liberalen – en vooral de rooms-katholieke geestelijkheid gingen zich steeds vaker en steeds heftiger verzetten tegen de aanslagen op hun culturele identiteit en vonden elkaar tenslotte in hun grieven tegen de ‘vreemde overheersing’.

In de Belgische geschiedenis is sprake van ‘de Hollandse tijd’, als het gaat om het Verenigd Koninkrijk, zoals in onze historie de periode van 1795 tot 1813 ‘de Franse tijd’ of later 1940-1945 ‘de Duitse tijd’ heet! Hieruit valt af te leiden, dat in de ogen van de inheemse historici – en naar alle waarschijnlijkheid eveneens in de ogen van de overgrote meerderheid van al die Vlamingen en Walen die toen of later enig benul hadden van de nationale en internationale verhoudingen in hun land – deze periode inderdaad gezien werd en wordt als een van de vele vormen van vreemde overheersing waarmee men in de loop van de eeuwen in deze gewesten te stellen had.

Interessant is voorts nog de vraag of ‘de bezetters’ uit die periode inderdaad ‘de’ Hollanders waren, dan wel koning Willem I met zijn loyale toepelite. Naar mijn indruk vertolkte onze toenmalige regering zoal niet ‘de stem des volks’, dan toch zeker de gangbare publieke opinie onder de Noord-Nederlandse protestanten. De spraakmakende gemeente in het noorden ging ervan uit dat de Belgen het met ‘s konings verlicht bewind zo slecht nog niet getroffen hadden en zich dus ten onrechte – en tegen het heil! – verzetten tegen hun wettige regering. Zo schreef ene Costerus (geciteerd bij: Blonk en Romein 1949: 92) een gedicht ter ere van Van Speyck waarin sprake is van ‘...’t zwart en miltziek Belgisch ras’ (‘waar nimmer Tromp of Ruiters was...’), mij dunkt een reactie typerend voor het standpunt van uitheemse overheersers die doorgaans niet het zelfbeschikingsrecht van de inheemse overheersten erkennen. In dezelfde geest werd ook de Belgische revolutie in het noorden wel gezien als (mede) het resultaat van de verderfelijke invloed van Franse revolutionairen, getuige bijvoorbeeld een uitlating, overigens van veel later datum, van de historicus Gerretson: ‘de meet van de muiters lag in Parijs’ (geciteerd bij: Vermeersch

1970: 74). Ook dat is een interpretatie typerend voor vaderlandslievende auteurs die een opstand tegen ‘onze’ toch zo zegenrijke heerschappij, maar al te gauw toeschrijven aan het gestook van malafide buitenlandse agenten.

Zoals bekend, toen door een Franse interventie de kansen keerden, ontruimde de kroonprins (de latere Willem II) met zijn leger België op de citadel van Antwerpen na, en duurde de afwikkeling van de opsplitsing van het Verenigd Koninkrijk nog tot 1839, het zogenoemde Eindverdrag. Intussen was Leopold van Saksen-Coburg Koning der Belgen geworden en maakte aanspraak op Zeeuws-Vlaanderen en een gedeelte van het huidige Limburg. Hij kreeg echter zijn zin niet en zo kwam dan de definitieve zuidgrens van Nederland tot stand, waarbij opvalt dat er al met al toch nog een ‘territoriale gebiedsuitbreiding’ plaatsvond. Maastricht en Venlo – van oudsher al staats – werden nu verbonden met de ‘rest’ van Nederland. Kortom, evenals in 1716 hield ook in 1839 Nederland toch aan zijn bezetting van zuidelijke provinciën ‘iets’ over! Overigens was althans in de ogen van een deel van de bevolking van deze recente ‘aanwinst’, de status van Limburg als integraal onderdeel van het Koninkrijk der Nederlanden nog lang omstreden. In de eerste decennia na 1839 roerde zich een stroming die aansluiting bij Duitsland voorstond en tot aan de Tweede Wereldoorlog gingen er af en aan stemmen op – laatstelijk luid en duidelijk gehoord in de jaren rondom 1920 – om de beide provincies Limburg weer te verenigen in Belgisch koninkrijksverband (Ubachs 2000: 33, 353, 369-372).

De Nederlandse koloniën

Kan kolonialisme beschouwd worden als een vorm van bezetting? Uitgaande van het begrip ‘bezetting’ in sociologische zin kan het antwoord op deze vraag zonder meer bevestigend zijn. Wesseling (1995: 17) haalt met instemming Emerson (1968: 1) aan:

‘Colonialism is the establishment and maintenance, for an extended time, of rule over an alien people that is separate from and subordinate to the ruling power.’

Deze definitie lijkt aardig op de mijne (‘vreemde overheersing die totstandkomt en/of in stand gehouden wordt door dreigen met en/of toepassen van geweld’), maar mist de verwijzing naar geweld (a) en voegt toe de karakteristiek ‘langdurig’ (b). Nu vermoed ik dat het eerste verschil (a) in dit verband minder relevant is dan het tweede. Immers, vormen van kolonialisme waar noch ‘dreiging met’, noch ‘toepassing van’ geweld, aan te pas kwamen, zijn misschien ooit wel eens voorgekomen, maar – ver-

moed ik – hooguit eerder hoge uitzondering dan regel! Wellicht gaan de historici in kwestie er daarom van uit dat dit element van geweld in een definitie van kolonialisme overbodig is.

‘Relatieve duurzaamheid’ (b), daarentegen, lijkt mij wel een belangrijke eigenschap van koloniale bezettingen, die – naar het mij voorkomt – zich ook van het tot dusverre behandelde type bezettingen onderscheiden door nog twee kenmerken:

- qua lokatie: overzees, in niet-Europese werelddelen, en daarmee samenhangend:
- qua stratificatie: markante ras- en/of cultuurverschillen tussen heersers en beheersten.¹¹

Althans wat betreft de Nederlandse – en daarmee vergelijkbare Britse en Franse – koloniën gaat het dus om bezettingen in het kader waarvan Europese machthebbers in Afrika, Azië of Amerika, doorgaans gedurende lange tijd, de scepter zwaaiden over inheemse volken of stammen. In vergelijking met de bezettingen in Europa die tot dusverre ter sprake kwamen, is in de koloniale context de sociale afstand tussen de bovenlaag van de bezetters en hun loyale elite enerzijds, en de bevolking en hun inheemse elites anderzijds, dus veel groter. Bijgevolg is er veel meer kans in het laatste dan in het eerste geval – gezien de relatief lange duur van de koloniale heerschappij en het sociaal-culturele onderscheid tussen beheersten en heersers – dat de allochtone bovenlaag de autochtone inwoners gaat zien als ‘inlanders’, ‘inboorlingen’, met andere woorden als schepselen die of inherent – en dus permanent – minderwaardig, of weliswaar primitief, maar op (lange) termijn opvoedbaar zijn.

Tenslotte merk ik in het kader van deze inleidende opmerkingen nog op dat in de literatuur over kolonialisme, kolonisatie en dekolonisatie de term bezetting veelvuldig voorkomt en de vreemde overheersing op vergelijkbare wijze – zij het uiteraard in vaak andere bewoordingen – als in de onderhavige verhandeling wordt geanalyseerd. Zo heeft de Franse socio-

¹¹ Maunier schreef in 1932 het eerste deel van *Sociologie coloniale* met als ondertitel *Introduction à l'étude du contact des races*. In een nadere toelichting zet de auteur uiteen (p. 13) dat hij onder ‘contact des races’ verstaat ‘ainsi qu’un contact social, qu’un contact moral, qu’un contact légal, entre des civilisations qui sont, souventes fois, à l’extrême opposite, dans la longue lignée des créations sociales de l’humanité.’ Met andere woorden, de auteur stipuleert dat het gaat om zowel maatschappelijke, als morele en wettelijke contacten tussen beschavingen die vaak uitersten vormen op de lange ontwikkelingslijn van sociale scheppingen van de mensheid.

loog Maunier (1932/1942; 1949) het voortdurend over ‘occupation’, zelfs in zijn definitie van ‘colonisation’¹², terwijl de Britse historicus Robinson, onder andere in een opstel van 1972, pleit voor een ‘theory of collaboration’ als hoeksteen van de studie van koloniale heerschappijvormen, met andere woorden een theorie over de cruciale rol van inheemse elites als steunpilaren van het koloniaal gezag!

Het lijkt geen twijfel dat er in feite al in de 17de eeuw sprake was van koloniale bezettingen. In zijn geschiedenis van de Verenigde Oost-Indische Compagnie (voc) begint Gaastra (1991) het tweede hoofdstuk over ‘De expansie in Azië’ met een paragraaf getiteld ‘Continuëlen oorlog’ (1602-1684) en vertelt dan dat de vestiging van factorijen, ‘kantoren’ veelal gepaard ging met militair geweld, in eerste instantie niet gericht tegen de autochtone autoriteiten ter plaatse, maar tegen concurrenten, met name de Portugezen. Uit het vervolg van dit relaas blijkt zonneklaar dat niet alleen de stichting en instandhouding van deze vestigingen, maar ook het verwerven en doen nakomen van contracten en akkoorden met inheemse elites door de Compagnie vaak letterlijk bevochten, dan wel door – impliciet of expliciet – dreigen met geweld afgedwongen werd. Veel van die ‘kantoren’ hadden, naar mijn indruk, dan ook niet het karakter van vreedzame handelsposten, maar veeleer van ‘enclavebezettingen’. Het Europees personeel op 22 ‘Indische Comptoirs’ van de voc bestond in 1687-’88 voor liefst 68% en een eeuw later (1780) nog altijd voor circa 50% uit militairen (Gaastra 1991: 85, tabel 10; 87, tabel 12). In 1687/’88 maakte in slechts 5 van deze 22 vestigingen geen of een enkele militair deel uit van het personeelsbestand.

Aangenomen mag worden dat in nederzettingen waar de voc de jure en/of de facto exterritoriale rechten had, allerlei inheems personeel (bedienden, soldaten, zeelui) en inwoners die geheel of ten dele economisch afhankelijk waren van de voc (tolken, handelaren, ambachtslieden, prostituées) ressorteerden onder bestuur en jurisdictie van de Compagnie. Zo zegt Van Goor (z.j.: 106):

¹² Maunier (1932: 37) legt de nadruk in die definitie (‘quand il y a et par là même qu’il y a occupation avec domination; quand il y a et par là même qu’il y a émigration avec législation’) op het bezetten, in bezit nemen van land (door verovering, ruil, aankoop of hoe dan ook), daar vervolgens een vorm van heerschappij vestigen, er ‘eigen’ mensen heen sturen of laten gaan en dan wettelijke regelingen treffen voor zowel autochtonen als allochtonen en hun onderlinge relaties.

‘Op de plaatsen waar de VOC politieke macht had verworven, in Batavia, Malakka, Makassar, op Ceylon, in de Molukken, op Ambon en Banda en de Malabar-kust lag vaak een aanzienlijke militaire bezetting binnen het fort. Op die plaatsen was het fort ook het bestuurscentrum van waaruit men het bewind voerde over tienduizenden inheemse onderdanen.’

De auteur in kwestie schat het aantal onderdanen van de Compagnie in de tweede helft van de 18de eeuw op ruim een half miljoen (Van Goor z.j.: 135). De bovengenoemde ‘enclaves’ betroffen dan ook uitgestrekte gebieden in de orde van grootte van een of meer Nederlandse provinciën.

Het compagniebestuur ter plaatse berustte bij een gezaghebber – opperhoofd, gouverneur, directeur, commandeur of resident – die tezamen met een politieke raad de binnen- en buitenlandse zaken regelde en was een afspiegeling van het bestuur te Batavia, het *rendez-vous* en hoofdkwartier van de VOC in Azië. Ook daar had de gouverneur-generaal (GG) het niet alleen voor het zeggen, maar kon slechts ‘in Rade’ – dat wil zeggen met de Raad van Indië waarvan hij voorzitter was – besluiten nemen. Van Goor (z.j. 122) typeert de aard van het regiem in die vestigingen als ‘autocratisch’:

‘De combinatie van werkgever, politieke overheid en rechter was niet bevorderlijk voor de ontwikkeling van vertegenwoordigende lichamen of inspraak.’

Vermoedelijk bedoelt de auteur ‘autoritair’, want ‘autocratie’ betekent alleenheerschappij en, zoals al aangeduid, zowel bij de VOC als de WIC was een GG of andere gezaghebber slechts de *primus inter pares* en kon slechts het door hem voorgezeten bestuurlijk orgaan beslissen. Overigens, zal *in feite* het regiem – al naar gelang de persoonlijkheid van de ‘primus’ en de externe omstandigheden (zoals de aard van de relaties met lokale autoriteiten en/of concurrenten) – wel gevarieerd hebben van eenhoofdig leiderschap tot collegiaal bestuur.

De vraag rijst in hoeverre de *modus operandi* van deze centrale en lokale bestuursorganen te Batavia en elders zijn vorm kreeg als een functie van de omstandigheden waaronder de compagniedienaren probeerden de primair commerciële doelstelling van hun onderneming te verwezenlijken. Deze vestigingen werden ingericht met het oog op het aanknopen en in stand houden van voordelige handelsrelaties, in het kader waarvan men vermoedelijk in eerste instantie de inheemse autoriteiten en hun onderdanen met de nodige egaards bejegende. Allicht zouden gezagsdragers van de Compagnie in vestigingen waar zij de dienst uitmaakten, dan

ook de autochtone ingezetenen het liefst hebben laten leven en werken op de voor hen gebruikelijke wijze. Bovendien, Europees personeel was duur en schaars en om die reden al zullen *voc* en *wic* het ter plaatse aangetroffen inlands bestuur zoveel mogelijk intact gelaten hebben. Met andere woorden, op deze manier valt een relatief ‘mild’ bezettingsregiem – aansturing via inheemse elites, bij voorkeur met impliciete dreiging met, maar liefst zonder toepassing van, militaire dwangmiddelen – te verklaren als een strategische aanpassing aan de omstandigheden. Een soortgelijke redenatie zou dan kunnen leiden tot de veronderstelling dat bij het inrichten van een handelspost in een vijandige omgeving (risico’s van overvallen, oorlogvoering en dergelijke) de bevelvoerende compagnie-functionarissen eerder kozen voor een relatief ‘harde’ vorm van militair bestuur en een politieel lik-op-stukbeleid.

Overigens is een alternatieve interpretatie van het in die *voc*- of *wic*-vestigingen aangetroffen beheersingspatroon eveneens denkbaar. Wellicht gingen in de 17de en begin 18de eeuw Nederlandse gezagsdragers niet in eerste instantie op de omstandigheden af bij de keuze voor dit of dat regiem, maar volgden zij een min of meer vaste werkwijze, tenzij er sprake was van overduidelijke contra-indicaties. Wie weet pasten regentenzonen wanneer zij als compagniedienaren leiding moesten geven aan zo’n enclave min of meer onwillekeurig een patroon van ‘buitenlands besturen’ – ontwikkeld in de Generaliteitslanden en in de Spaanse Nederlanden –, een geïnstitutionaliseerde bestuursstijl toe. Deze alternatieve visie verwijst dan niet naar de neiging van de actores – de gezaghebbers van de *voc* of *wic* – om zich koel calculerend af te vragen wat in de gegeven context doelmatig zou zijn, maar naar hun gewoonte om te werk te gaan op de wijze die zij vanuit hun milieu als ‘normaal’ hadden meegekregen.

Natuurlijk sluit het een het ander niet uit, maar het is zinvol beide soorten interpretatie – korthedshalve aan te duiden als ‘het actorperspectief’ versus ‘de institutionaliseringstheese’¹³ – hier te introduceren. Immers, voor het eerst sinds 1648 hebben we vanaf het begin van de 19de eeuw – dus eigenlijk al met de bezetting van Oostfriesland, de dominantie van België tijdens het Verenigd Koninkrijk en nu weer in verband met de gang

¹³ Voor een korte samenvatting van deze perspectieven zie Lammers, Mijs, Van Noort (2000: hfdst. 6.3 en pp. 434-436). Voor de goede orde – en ten behoeve van de sociologisch onderlegde lezer(es) – merk ik op dat de gebruikte Coleman-variant van de rationale keuze theorie nagenoeg overeenkomt met wat ik het ‘partijenmodel’ (Lammers, Mijs, Van Noort, 2000: hfdst. 9) pleeg te noemen.

van zaken in Nederlands Oost-Indië – te maken met een toch wat ander soort Nederlands bezettingsregiem dan voorheen. Welnu, beide benaderingen heb je mijns inziens nodig om die veranderingen en desondanks toch ook weer een zekere continuïteit te kunnen begrijpen.

Nadat in 1791 de West-Indische en in 1796 de Verenigde Oost-Indische Compagnie waren overgenomen door de Republiek, was er aanvankelijk geen sprake van een voortzetting van de oude bestuursstijl. Integendeel, na verloop van tijd werd de wijze waarop het Nederlands gezag in Azië werd uitgeoefend, ingrijpend herzien, maar de beoogde – en ten dele doorgevoerde – veranderingen zijn evenmin verklaarbaar als functies van abrupt gewijzigde omstandigheden in de Oost!

Met de komst van de Fransen in ons land in 1795 verdween namelijk de oude staatsorde en kwamen de patriotten aan de macht, zij het dan binnen de marges die de opeenvolgende regeringen in Parijs vaststelden. De overdracht van bevoegdheden door wic en voc aan de Republiek betekende sowieso een nieuwe opzet voor de overzeese enclavebezettingen. In de Bataafse Republiek was echter de onderlinge onenigheid tussen de toonaangevende partijen (de radicale unitaristen versus de meer behoudende federalisten) over de te voeren koloniale politiek groot (zie hierover onder andere De Wit 1965: 61-78; 186-213; 231-239). Daar kwam nog bij dat de verbindingen met de overzeese gebieden – vanwege de Frans-Engelse oorlogen – te gebrekkig waren om vanuit het moederland in de overgebleven (dat wil zeggen niet inmiddels door de Engelsen veroverde) bezittingen van de beide compagnieën de ontwikkelingen te kunnen volgen, laat staan om er de bakens te kunnen verzetten.

Pas in 1808 met de benoeming van Daendels tot gouverneur-generaal in Oost-Indië door koning Lodewijk Napoleon brak een fase aan waarin krachtige initiatieven werden genomen om het koloniaal bestuur van de voormalige voc-bezittingen te hervormen en wel in de geest van de Franse revolutie, zij het in bonapartistische stijl. De *Tuan Besar Guntur* ('grote donderende heer') uit Hattem ging met grote voortvarendheid en meedogenloosheid aan de slag om het 'gedecentraliseerde stelsel van handelsposten en economisch-feodale invloedssferen' van de voc te vervangen door een

'gecentraliseerd administratief systeem... gebaseerd op direct bestuur en controle... bemand door ambtenaren in loondienst (De Jong 1998: 174).'

Dit streven ingezet door Daendels, werd naderhand voortgezet in het Engelse intermezzo van 1811-1816 door Raffles en ten tijde van koning Wil-

lem 1 eerst door de commissarissen-generaal en dan van 1818 tot 1826 door gouverneur-generaal Van der Capellen die wij al eerder in dit verhaal als landdrost van Oost-Pruisen tegenkwamen. Om hun verlichte idealen te verwezenlijken trachtten deze landvoogden een nieuwe, duidelijk hiërarchische vorm van direct bestuur ingang te doen vinden. Hiertoe moesten zij de ‘oude garde’ – de (Europese) loyale elites uit de voc-tijd – omvormen of uitschakelen en tegelijkertijd de inheemse elites van de inlandse vorsten en ‘hoofden’ onderwerpen.

Voor beide soorten elites stonden hun aanzien, macht en gewinkansen op het spel. Aanvankelijk waren uiteraard de oude allochtone en autochtone elites als ‘ervaringsdeskundigen’ min of meer onmisbaar voor het gouvernement. Hoe dan ook betekenden de hervormingsplannen van Daendels, Raffles en Van der Capellen voor de Indonesische vorsten, regenten en hoofden verlies van macht en status en weinig vooruitzichten op materiële compensatie, terwijl zich voor de Europese bestuurders in beginsel een perspectief aftekende in het kader waarvan zij er in genoemde opzichten toch eerder op vooruit dan achteruit zouden gaan. Allicht kan in zo’n situatie een bezettende macht gemakkelijker zijn allochtone, loyale elite ‘bekerend’ of vervangen, dan een traditionele inheemse elite reduceren tot een ondergeschikt ambtenarenkorps. De allochtone bovenlaag immers, wordt ‘van bovenaf’ benoemd, beloond en circuleert sowieso, terwijl de autochtone onderlaag ‘van onderop’ gelegitimeerd wordt, juist daaraan zijn waarde voor de machthebbers ontleent en in principe ‘blijft’.

De pogingen tot bestuurlijke hervorming hingen samen met het doel om middels een nieuw systeem van belastingen – het landrente-stelsel – de koloniën in de Oost tot een voor het moederland profijtelijke onderneming te maken. Dit ‘liberale’ beleid – dat uiteraard volgens de voorstanders ervan ook tot heil van de inlandse bevolking zou strekken – strandde op het lijdelijk verzet van de bupati’s, de ‘regenten’ of ‘inheemse hoofden’. Ondertussen brak de Java-oorlog (1825-1830) uit. Van der Capellen werd ontslagen en diens opvolger zag zich gedwongen om tot ‘refeodalisering’ (Van den Doel 1994: 57 e.v.) over te gaan en naderhand in de periode van het cultuurstelsel (1830-1870) voltrok zich een proces van consolidatie. Enerzijds werd de inheemse elite van de priyayi (aristocratie) weer in ere hersteld en voortaan gehouden, maar anderzijds vond de opbouw plaats van een op professionele leest geschoeid korps van Europese ambtenaren (het BB, Binnenlands Bestuur) die toezicht hielden op het inlands bestuur, stimuleerden en waar nodig interveniëerden.

Bezien in het licht van de beide eerder al kort weergegeven perspectie-

ven valt in deze geschiedenis het volgende op: zowel de taatheid van in de loop van de koloniale geschiedenis beklifde verhoudingen tussen loyale en inheemse elites, als ook de hardnekkigheid waarmee radicale vernieuwers trachtten hier verandering in te brengen. Overigens reageerden deze actores – Daendels, Raffles en Van der Capellen – niet in de eerste plaats op sociaal-economische en/of politieke ontwikkelingen in Zuidoost-Azië, maar ageerden veeleer vanuit het eind 18de en begin 19de eeuw in West-Europa opgekomen gedachtegoed van de Verlichting. Uiteraard moesten de Europese bestuurders noodgedwongen al meteen rekening houden met de feitelijke omstandigheden in de archipel, maar pas langzamerhand gingen ze er toe over de haalbaarheid van hun moderniseringsstreven in hun beleidsvisie te verwerken. Er was geen sprake van een traditioneel koloniaal regiem dat integraal werd afgeschaft en vervangen door iets nieuws, maar eerder van decennialang durende processen van de- en re-institutionalisering met als resultaat nog steeds een vorm van indirect bestuur via inheemse, inlandse elites, maar nu met een complement van een superviserende en controlerende loyale elite.

Het lijkt mij verantwoord op dit punt in de geschiedenis van onze voormalige koloniën aangeland, de balans op te maken. Natuurlijk deden zich ook na 1830 nog voortdurend allerlei tijdelijke beleidswisselingen en daarnaast min of meer permanente veranderingen voor in het vigerend beheersingsregiem in de Oost.¹⁴ Zo werden in de vorige eeuw bijvoorbeeld in het kader van de associatiegedachte initiatieven gelanceerd om een loyale elite van (aan Europeanen) ‘gelijkgestelde’ Indonesiërs te vormen, won de ‘ethische politiek’ veld en ging het gouvernement in het interbellum schoorvoetend en mondjesmaat over tot een zekere mate van erkenning van dan opkomende, nieuwe, inheemse elites van politieke en/of religieuze signatuur. Het is echter in het kader van mijn vraagstel-

¹⁴ Zoals de lezer(es) al wel geconstateerd zal hebben, gaat het in dit stuk gewijd aan het bezettingsregiem in onze koloniën vooral over ontwikkelingen in Azië. Hierover is veel meer historisch onderzoek gedaan dan over onze overzeese vestigingen in Afrika en op het westelijk halfrond. Bovendien hadden de laatstgenoemde nederzettingen veelal het karakter van volkplantingen en dat heeft uiteraard vergaande implicaties voor de aard van het beheersingsregiem. Kortom, en vanwege de schaarste aan voor een socioloog gemakkelijk toegankelijke gegevens, en met het oog op de verwachte complicaties bij de analyse, besloot ik in dit stuk slechts het bestuur in Nederlands Oost-Indië onder de loep te nemen.

ling slechts relevant te constateren dat met de vorming van een koninkrijk – eigenlijk al vanaf 1806 – het bezettings- of koloniaal regiem centralistischer en bureaucratischer van aard werd dan voorheen. Niettemin bleef toch – alle verdere veranderingen ten spijt – tot aan de Japanse bezetting in 1942 het Nederlands koloniaal bestuur in Nederlands Oost-Indië kenmerken vertonen die veel weg hebben van de ‘oude’ bezettingsstijl uit de tijd van de Republiek.

De auteurs op wier studies ik mijn indrukken baseer¹⁵, leggen uiteraard soms nogal verschillende accenten. Niettemin vallen enkele punten van overeenstemming in het oog. Ten eerste, het Nederlandse bestuur steunde sterk op de *traditionele orde*. Onze koloniale autoriteiten sloten zoveel mogelijk aan bij bestaande verhoudingen en schakelden derhalve bij voorkeur *inheemse elites* in. Onze eigen loyale elite (het BB) trachtte waar mogelijk naast, althans via, de *pangreh praja* (de ‘inlandse hoofden’, Javaanse ‘regenten’) te functioneren. Onder de GG of gouverneur ressorteerden als hoogste bestuursambtenaren de residenten, die op hun beurt weer leiding gaven aan een hiërarchie van assistent-residenten, inspecteurs en controleurs. De nomenclatuur suggereert dat het eerder ging om vertegenwoordigers van het Nederlands gezag bij buitenlandse hoven of regeringen dan om autoriteiten die zelf het heft in handen namen, al kwam dat laatste in de praktijk ongetwijfeld vaak voor. Niettemin hadden niet alleen in de vorstenlanden, maar ook in de ‘direct’ bestuurde gebieden, de traditionele inheemse elites niet slechts in naam, maar ook in de praktijk de nodige autonomie die zelfs in de laatste periode van ethische politiek en decentralisatie nog wat toenam.

Het Nederlands koloniaal bewind maakte – in de tweede plaats – relatief weinig gebruik van *dwangmiddelen*. Uiteraard ging het bezetten van nog min of meer onafhankelijke gebieden – de koloniale oorlogen aan het begin van de 20ste eeuw (Atjeh, Bali, Lombok, Zuid-Sulawesi) – wel degelijk gepaard met veel geweld evenals het bedwingen van opstandige bewegingen in het kader waarvan zogenaamde tuchtelingen (het platbranden van dessa’s ook als zich daarin nog bewoners bevonden) in zwang waren. In de op zulke veroveringen of afstraffingen volgende periode van consolidatie van de Pax Neerlandica echter, trachtten de koloniale autoriteiten te volstaan met *perintah alus*, zachte dwang, het uitvoeren

¹⁵ Het betreft vooral literatuur over het binnenlands bestuur op Java in de 19de en 20ste eeuw, te weten: Van den Doel (1994, 2000); Van Doorn (1994); Van Goor (z.j.); De Jong (1984); De Jong (1998); Nieuwenhuys (1987).

van druk op de bevolking via hun inheemse elites met liefst alleen impliciete dreiging met harde maatregelen.

Ten derde, in zoverre het gouvernement kon rekenen op de 'loyaliteit' van de inheemse bestuurselite profiteerde het tot op zekere hoogte van het traditioneel gezag van de *priyayi*, de aristocratie uit wier midden de *pangreh praja* voortkwam. Aangezien de Nederlanders over het algemeen de autochtone elites in ere plachten te houden en redelijk tot royaal beloonden, was er allicht ook sprake van enig functioneel of (quasi-)gezag gebaseerd op *lokmiddelen*. Wie weet gold dat eveneens in sommige streken en tijden als de bevolking meende het getroffen te hebben met een weliswaar vreemde, maar toch benevolente heerser, een *ratoe adil*, die met 'rust en orde' en een vleugje welvaart zijn onderdanen respect afdwong.

Als vierde en laatste kenmerk van de Nederlandse bestuursstijl in het toenmalige Nederlands-Indië noem ik de *involvering*, de vergaande mate waarin het gouvernement trachtte leven en werk van onze rijksgenoten in de archipel om hun eigen bestwil – en uiteraard tevens omwille van de baten voor het moederland – te regelen. In de twintigste eeuw was er sprake van 'een mengeling van verlicht despotisme en bemoeizuchtig paternalisme', aldus Van Doorn (1994: 40), die het elders in dit verband heeft over een 'hang naar perfectionisme' (p. 95). Met andere woorden, de Nederlandse bestuurders wilden de Indonesiër zoveel mogelijk vrij laten, maar dan wel om van die vrijheid een juist gebruik te maken en wie wist beter dan zij wat een 'juist' gebruik was? Max Havelaar, vermoed ik, heeft in onze geschiedenis zijn reputatie niet alleen te danken aan de literaire gaven van zijn schepper, maar wellicht ook aan de omstandigheid dat veel lezer(es)s(en) in verleden en heden in hem een typisch Nederlandse bestuurder herkenden of herkennen: edelmoedig, flink, maar ook ongeduldig en bemoeizuchtig en als zodanig de positieve tegenpool van zijn – eveneens goed herkenbare! – superieur Slijmering, de overvoorzichtige bureaucraat.

Als we het zo juist gegeven beeld van het Nederlands koloniaal bestuur vergelijken met dat van het bezettingsregiem tijdens de Spaanse Successieoorlog (tabel 1), valt de gelijkenis zonder meer op. Alleen ter zake van het eerste punt 'handhaven of herstellen oude orde' is duidelijk sprake van een flink verschil. Vanaf het begin van de 19de eeuw trachtten de regering in Den Haag en het gouvernement in Batavia, globaal gesproken, wel *zoveel mogelijk* de oude orde in onze overzeese bezittingen te handhaven, maar – zoals wij zagen – daarnaast toch ook de nodige centralisatie en rationalisatie in en door te voeren. Je zou kunnen spreken van een veran-

dering van het regiem in de geest van de Franse stijl! Daarmee hangt in de koloniale bezetting dan ter zake van het tweede punt samen – ondanks nog steeds een zekere voorkeur voor inheemse elites – toch veel meer nadruk op geïmporteerde, loyale elites als uitvoerend apparaat ten dienste van een centraal en rationeel beleid dan voorheen tijdens het Condominium in België.

Uiteraard rijst de vraag of de verschillen en overeenkomsten tussen de bezettingsregiems van Frankrijk, Groot-Brittannië en Nederland die wij in de 18de eeuw constateerden, *mutatis mutandis* eveneens te ontwaren zijn in de wijze waarop de drie mogendheden in kwestie in de 19de en 20ste eeuw hun overzeese wingewesten beheersten en bestuurden. Met het nodige voorbehoud – en dus meer bij wijze van plausible hypothese dan als behoorlijk geverifieerde conclusie – meen ik deze vraag bevestigend te kunnen beantwoorden. Voornamelijk afgaande op vergelijkingen van historici die zich verdiepten in de koloniale geschiedenissen in kwestie, krijg ik de indruk dat globaal gesproken de Nederlanders en Engelsen zoveel mogelijk steunden op de traditionele orde en daarom bij voorkeur een vorm van indirect bestuur via – eveneens traditionele – *inheemse* elites installeerden. De Fransen daarentegen, verlieten zich in het algemeen primair op direct bestuur via *loyale* elites – zowel Fransen als geassimileerde autochtonen – die zich inspanden om van bovenaf de inheemse samenleving te moderniseren. Kortom de *mission civilisatrice à la Française!*

Het onderscheid tussen direct en indirect bestuur is overigens afkomstig uit de literatuur over Afrikaanse kolonisatiepraktijken van de Fransen en Britten (zie hierover onder meer Crowder 1978: 198-208; Van den Doel 1994: 450-452; Gifford en Louis 1971; Gunther 1955: 16-17, 74, 80, 868-869). Men zij er echter op bedacht dat bestuur via inheemse elites niet noodzakelijkerwijs ‘indirect rule’ is! Onder *indirect* bestuur wordt namelijk gemeenlijk verstaan: zelfbestuur door stamhoofden, ambtsadel, vorsten enzovoort – met andere woorden door *traditionele*, veelal (quasi)feodale inheemse elites – onder supervisie en begeleiding van door het centraal gezag aangestelde bestuursambtenaren (bijvoorbeeld Lieven 2000: 29-30; Cannadine 2002: 62 e.v.). Het erkennen en inschakelen door een koloniaal gouvernement van *nieuwe* inheemse elites – inheems dan zowel in de gebruikelijke als in sociologische zin! – wordt dus niet gezien als een ‘indirecte’ bestuursvorm, maar past evenmin in het ideaaltipe van ‘direct’ bestuur. Immers, dergelijke ‘nieuwe’ elites bestonden doorgaans uit westerse opgeleide, toonaangevende figuren in politieke en/of sociaal-culturele bewegingen of verenigingen. Als de kolonisator zulke autochtone ver-

banden erkende en hun leiders enigerlei vorm van inspraak toekende, gaf hij daarmee weliswaar het heft niet uit handen, maar er was dan toch wel sprake van een beleid dat ontvoogding, althans enige mate van autonomie voor de kolonie, ten doel had.¹⁶

Het is van belang hier even bij stil te staan, want juist op dit punt verschilden in de 20ste eeuw het Nederlands en het Britse bezettingsregiem in de koloniën. Waar in Nederlands Oost-Indië de regentschapsraden en de Volksraad slechts adviserende bevoegdheid kregen, kenden – aldus Van den Doel (2000: 45) – de dertien Brits-Indische provincies die ‘direct’ (dat wil zeggen niet door ‘vorsten’) bestuurd werden, al veel langer een grote mate van zelfbestuur. De grotendeels verkozen raden en provinciale overheden hadden vrijwel volledige zeggenschap over de *transferred subjects* (lokaal bestuur, onderwijs, openbare werken, gezondheidszorg, landbouw en irrigatie). De Nederlandse aarzeling om in onze koloniën zo ver te gaan, hing uiteraard samen met beduchtheid voor het nationalisme en voor ‘verkeerde’, ‘premature’ emancipatie. De Nederlanders wilden, aldus Van Doorn (1994), ‘hun’ project op hun eigen, zorgvuldige wijze afronden en de Indonesiërs daarbij betrekken, voor zover zij op de juiste – dat wil zeggen Nederlandse – manier te werk gingen.

Kortom, hoewel zowel India als Indië via inheemse elites bestuurd werden (dimensie 2, tabel 1), bracht toch de veel sterkere involvering van de Nederlanders en hun fixatie op de eigen beleidsdoeleinden en het daarbij passende tempo van implementatie (dimensie 5, tabel 1) minder ruimte mee voor ‘moderne’ inheemse elites in Indonesië dan in India. In dit opzicht had dus de Nederlandse stijl van koloniaal bestuur waarschijnlijk meer gemeen met de Franse dan met de Britse. Was dit ook op andere punten het geval?

Uit de hierover door mij geraadpleegde literatuur krijg ik de indruk dat de bestuurlijke centralisatie en rationalisatie (dimensie 1, tabel 1), hoezeer ook over de hele linie in alle koloniën toegenomen in de 19de eeuw, toch in de 20ste eeuw in de Franse overzeese bezittingen altijd nog enige (in het geval van de Nederlandse), of veel (in het geval van de Britse) graden sterker was. Zo kwam ik de nodige indicaties tegen dat de Fransen in ‘la France d’outre mer’ minder schroomvallig waren in het hanteren van

¹⁶ Natuurlijk, als van meet af aan de kolonisator emancipatie en ontvoogding nastreeft (bijvoorbeeld de vs in de Filippijnen), kan men zo’n proces van democratisering-van-bovenaf ‘direct’ bestuur noemen, maar dan rekt men de betekenis van de term wel heel erg ver op.

negatieve sancties (dimensie 3, tabel 1) dan de Britten of Nederlanders in hun overzeese bezittingen (bijvoorbeeld Robinson 1972: 122-123; Van den Doel 2000: 42-47).

Op grond van de aan het begin van deze verhandeling uiteengezette theorie is het natuurlijk aannemelijk dat direct, van-bovenaf-bestuur met behulp van loyale elites eerder op verzet zal stuiten en meer geweld zal genereren dan een regiem dat zich zoveel mogelijk verlaat op inheemse elites en hun gezag bij de bevolking. Bijgevolg zou je – anders dan in tabel 1 – ter zake van dimensie 4 (gezag/lokmiddelen) verwachten dat de Franse stijl *lager* zou scoren dan de Britse of Nederlandse. Daar staat tegenover dat de Franse koloniale politiek – gericht op assimilatie van autochtone elites en op ‘verheffing’ van de koloniën tot overzeese provincies van het moederland – althans bij een deel van die onderdanen-overzee, een gezagsbasis schiep.

Hoe het ook zij, over het geheel genomen is mijns inziens het vermoeden gegrond dat ondanks de veranderingen die zich in de loop van de eeuwen voordeden, de voor begin 18de eeuw geconstateerde *verschillen* in bezettingsregiem tussen Frankrijk, Engeland en Nederland, grosso modo eveneens gevonden worden in hun koloniaal bestuur in de 19de en 20ste eeuw. Hiermee is geenszins gezegd dat overal en altijd alle Franse koloniën het Franse, alle Britse koloniën het Britse, alle Nederlandse koloniën het Nederlandse patroon vertoonden. Natuurlijk gingen de Britten wel over tot direct bestuur als er geen geschikte inheemse elites beschikbaar waren (zoals op diverse eilanden in het Caraïbische gebied) en pasten de Fransen – in Indo-China en in Marokko tijdens het bewind van Lyautey – wel ‘indirect rule’ toe, maar wie daarvan kennis neemt, kan zich niet aan de indruk onttrekken dat ‘indirect-op-z’n-Frans’ nog altijd wel wat ‘directer’ is dan ‘indirect-op-z’n-Engels’, zoals direct bestuur *à la française* niet hetzelfde is als direct bestuur *à l’anglaise*. Niettemin, zeker vroeger – gegeven de toenmalige primitieve staat van middelen van transport en communicatie – hoefden koloniale bestuurders zich aan directieven vanuit het moederland niet altijd veel gelegen te laten liggen. Bezettters konden zich dus instellen op lokale omstandigheden door aanpassing daaraan, dan wel verzet er tegen met als gevolg de nodige verscheidenheid aan regiems.

De hier gepresenteerde stelling komt er op neer – in termen van de variantie-analyse – dat er een significante portie interculturele variantie tussen de Franse, Britse en Nederlandse koloniën overblijft als je rekening houdt met de intraculturele variantie in de drie afzonderlijke groepen overzeese gebieden. In de slotbeschouwing wordt nog stilgestaan bij de

vraag hoe deze verschillen in bezettingsregiem tussen de drie mogendheden in kwestie en de relatieve duurzaamheid van die verschillen in de loop van de tijd te interpreteren.

Hiermee besluit ik dan de behandeling van de rol van Nederland als koloniale bezetter tot aan de Japanse invasie in 1941. Tijdens de oorlogsjaren is die rol – althans in Zuidoost-Azië – gereduceerd tot het bestuur van een restje zuidelijk Nieuw-Guinea rondom Merauke, maar van 1945 - 1950 was er sprake van krachtige pogingen tot herbezetting van ‘ons’ Indië. In het kader van deze verkenning van onze geschiedenis in het licht van de bezettingssociologie, zou het te ver voeren uitvoerig bij de rekolonisatie en dekolonisatie in deze periode stil te staan. Slechts merk ik op dat kennisname van enige literatuur hierover (onder meer Van Doorn en Hendrix 1983; Groen 1991; Van Doorn 1994: hfdst. VIII, IX en X; De Jong 1998: hfdst. 31; Van Goor z.j.: hfdst. VIII; Van den Doel 2000: 335-345) de indruk wekt dat wij vóór alles – en desnoods met geweld – de *status quo ante* wilden herstellen. Qua ‘dekolonisatiestijl’ is er derhalve sprake van de nodige overeenkomst tussen Nederland en Frankrijk, en van een fors verschil met de betrekkelijk vlotte, vreedzame manier waarop de Britten zich uit hun koloniën in Zuidoost-Azië terugtrokken. Uiteraard moet mij van het hart dat men deze conclusie zou kunnen verwachten op grond van het gegeven (dimensie 5, tabel 1) dat Fransen en Nederlanders zich intensiever plachten te bemoeien met de gang van zaken in hun overzeese gebiedsdelen dan de Britten. Niettemin, aldus Van Doorn en Hendrix (1983: 48), ‘is Nederland in alle opzichten verhoudingsgewijs minder hardhandig opgetreden’ in deze dekolonisatieoorlogen dan Frankrijk (en Portugal) en dat klopt dan weer met onze eerdere constatering dat Fransen minder terughoudend zijn dan Nederlanders in het gebruik van dwangmiddelen (dimensie 3, tabel 1).

*De naoorlogse annexatielust in Nederland*¹⁷

Na de bevrijding (in mei '45) gingen er stemmen op in Nederland om een flink stuk Duitsland te annexeren. Veel vooraanstaande Nederlanders vonden het alleszins passend dat ‘de’ Duitsers voor het ons aangedane onrecht en leed zouden boeten door gebiedsafstand. Onze toenmalige minister van Buitenlandse Zaken (Van Kleffens) bijvoorbeeld was voorstander van een annexatie van liefst zo'n 10000 km², dat wil zeggen ter

¹⁷ Tenzij anders vermeld stoelt dit stuk op het overzicht van Bogaarts (1996).

grootte van circa een kwart van ons grondgebied. Sommigen vonden zelfs dat die Duitse grond ‘leeg’ zou moeten worden opgeleverd en waren dus voorstander van – wat we nu zouden noemen – ‘etnische zuivering’. Uiteraard mengden ook historici zich in het debat. Zo luidt een van de stellingen van Veenendaal Sr. in 1946 bij zijn – hiervoor al enige malen genoemd – proefschrift over het Condominium:

‘Bij een eventuele inlijving van Duits grondgebied door Nederland komen, historisch gezien, het meest in aanmerking: Oostfriesland en Kleef (“de achtste en negende provincie van de Republiek”), de door Pruisen aan het Oranjehuis ontnomen graafschappen Lingen en Meurs, en het door Pruisen in 1713 van het lichaam van de Nederlanden losgescheurde Gelder.’

Al of niet mede onder invloed van dit soort historische argumenten kwam de Nederlandse regering in de zomer van 1946 voor het eerst officieel naar buiten met aanspraken op grote delen van Noordwest-Duitsland waaronder Oostfriesland en Oldenburg, en voorts onder meer op het ‘Kleefse’ en de vroeger tot Oppergelre behorende stukken, bij elkaar zo’n kleine 5000 km². De geallieerde bezetters van Duitsland voelden echter niets voor dit plan. In verband met de ‘verschuiving’ van Polen naar het westen, de teruggave van Sudetenland aan Tsechoslovakije en de gebiedsuitbreiding van de Sovjet-Unie werden miljoenen Duitsers van huis en haard verdreven en vluchtten naar (West-)Duitsland. Tezelfdertijd vonden in deze Oost-Europese landen ook elders (dan in de in ’45 geannexeerde, voorheen Duitse, gebieden) grootscheepse etnische zuiveringen plaats. Aldaar reeds lang woonachtige ‘Volksdeutsche’ ingezetenen werden uitgewezen, of namen zelf de wijk naar de Amerikaanse, Britse en Franse bezettingszones. Kortom, de geallieerde autoriteiten in Duitsland hadden allerm minst behoefte aan de soesa van flinke grensverleggingen in West-Europa met daarenboven als gevolg wellicht de zorg voor nog meer ‘Heimatvertriebenen’.

Zoals bekend, taande in Nederland de animo voor deze vorm van ‘Wiedergutmachung’ al gauw en werden de Nederlandse eisen steeds verder teruggeschroefd. Tenslotte ging het nog slechts om enige tientallen minieme ‘grenscorrecties’ – waaronder Elten en Tudderden –, alles bij elkaar een gebied van 69 km² dat inderdaad in 1949 aan Nederland werd toegevoegd. De daar woonachtige Duitsers (circa 10000) mochten blijven, zodat deze annexatie niet met deportatie gepaard ging. Niettemin leidden de door de bezetting gegenereerde anti-Duitse sentimenten wel op andere wijze tot etnisch zuiveren, namelijk door de uitwijzing van alle ingezetenen in ons land met de Duitse nationaliteit. In augustus 1945

kwam de minister van Justitie (Kolschoten) met richtlijnen voor de uitwijzing van in beginsel alle Rijksduitsers (zo'n 25 000), voor het merendeel mensen die zich gedurende de bezetting aan geen anti-Nederlandse euveldeaden (zoals lidmaatschap van de NSB of andere 'foute' organisaties, hand- en spandiensten voor de bezetter) schuldig gemaakt hadden. Alleen diegenen die van belang waren voor de wederopbouw, dan wel zich 'oprecht vriend van Nederland' betoond, of aan het verzet deelgenomen hadden, konden een tijdelijke verblijfsvergunning krijgen. In september '46 gingen de uitwijzingen van start. De slachtoffers van deze maatregel mochten 50 kg handbaggage meenemen, kregen enig handgeld mee en werden afgevoerd via kampen in Mariënbosch en Avegoor. Hun huisraad werd verbeurd verklaard als 'vijandelijk goed'. De gemeente Kerkrade drong op spoed aan, zulks in verband met de woningnood!?

Dit alles ging niet zonder slag of stoot. Tot eer van Limburg kan vermeld worden dat juist daar nogal wat onrust en verontwaardiging over deze vorm van discriminatie ontstond. Het leek immers wel of het weer bezettingstijd was: sommigen die moesten vertrekken, doken onder en hier en daar werden families zelfs 's nachts opgehaald! De bisschop van Roermond tekende protest aan en medio '47 dreigde kardinaal De Jong zelfs met een verbod voor rooms-katholieke ambtenaren om hier nog langer aan mee te werken. Ook vertegenwoordigers van andere kerkelijke en maatschappelijke organisaties mengden zich in het koor der critici van het overheidsbeleid in deze. Toen bovendien de handelsbetrekkingen met de Bondsrepubliek weer op gang kwamen en de contouren van de koude oorlog zich begonnen af te tekenen, vroegen veel brave vaderlanders zich af of om 'zakelijke redenen' dit staaltje van streven naar 'Nederland voor de Nederlanders' nu wel zo verstandig was. In de winter van '47 werd de uitzetting onderbroken en in de loop van '48 stopgezet. Toch zijn er uiteindelijk nog bijna 4000 Duitsers die geen 'bewijs' van 'goed gedrag' gedurende de jaren '40 tot '45 wilden of konden overleggen, over de grens gezet. Wellicht betrof het hier ten dele of zelfs hoofdzakelijk mensen die weinig of geen 'goede' – althans invloedrijke – Nederlandse burens, kennissen, of familie hadden die een goed woordje voor hen wilden doen. Hoe het ook zij, de betrokken ingezetenen van ons koninkrijk werden *de facto* gestraft zonder veroordeeld te zijn wegens een overtreding of misdrijf en om die reden lijkt mij de kwalificatie 'etnische zuivering' hierop wel van toepassing. Terzijde en ter illustratie van de gang van zaken in die tijd, merk ik nog op dat tot deze categorie van uitgewezenen een aantal Duitse monniken behoorde van de abdij op de Sint Benedictusberg bij Vaals. Vermoedelijk hielden deze Benedictijnen zich in die bezettingsja-

ren vooral bezig met bidden, zingen en wat broeders van zo'n contemplatieve orde verder zoal plegen te doen.¹⁸

Overigens besteed ik nogal wat aandacht aan dit stukje vaderlandse geschiedenis, omdat we mijns inziens hier te maken hebben met een van de vele karakteristieke – en funeste – gevolgen van een bezetting. Een bezetting is namelijk een vorm van *collectieve discriminatie* omdat de overheersten integraal – alleen al op grond van hun nationaliteit, etnische identiteit, of welk ander kenmerk dan ook – in hun rechten beknot, uitgebuit, vernederd of anderszins gemaltraiteerd worden. Natuurlijk zet dit kwaad bloed, maar tevens roept zo'n bejegening van de weeromstuit bij de overheersten fervente ressentimenten en negatieve stereotypen op omtrent het vijandige heersersvolk. Zo waren – en zijn! – in de ogen van veel Nederlanders 'de' Duitsers heerszuchtig, autoritair, wreed, onbetrouwbaar enzovoort. Het is dan – in de ogen van de onderdrukten – gerechtvaardigd om zonder vorm van proces, mensen die tot dat bezettersvolk behoren, op grond van 'Kollektivschuld', te beroven en te verdrijven! Als 'ze' ons (bijvoorbeeld Nederlanders) allemaal over één kam schoren en uitsluitend en alleenlijk op grond van ons Nederlanderschap degradeerden tot inferieure Europeanen, dan zijn 'we' gerechtigd 'ze' (bijvoorbeeld Duitsers) nu – na hun capitulatie – eveneens zonder onderscheid des persoons te brandmerken als schuldigen of medeplichtigen die krachtens hun Duitser-zijn eveneens zonder vorm van proces 'gestraft' dienen te worden.

Ik trek uit deze episode van de in 1945 te onzent zo wijd verbreide annexatielust die gepaard ging met ten dele uitgevoerde plannen om Duitse ingezetenen van ons land te ontrechten, de volgende conclusie. Zelfs in het kader van een betrekkelijke kortdurende bezetting 'leert' in zekere zin een bezetter de bezette natie – zelfs een volk dat al heel lang verknocht is aan de rechtsstaat – onwillekeurig hoe je met twee maten kunt meten door de rechtsbeginselen die men huldigt, niet van toepassing te verklaren voor het volk van de vijand. Kortom, het wangedrag van de bezetter rechtvaardigt in de ogen van de bezette bevolking om, als ze de kans krijgen, het bezettersvolk op hun beurt eveneens te maltraheren.

¹⁸ Dit maak ik op uit een bericht van Kasper Jansen in *NRC Handelsblad* van 24 december 2001 'In het klooster is zingen de "core business"'. Hierin wordt overigens vermeld dat deze Benedictijnen al in 1944 werden uitgewezen. Zo dit bericht juist is, ging het waarschijnlijk om een wederrechtelijke actie van het Militair Gezag of van lokale autoriteiten. Het is echter ook mogelijk dat de abt – uit wiens mond de auteur dit historisch feit optekende – zich eenvoudig in de datum vergiste.

Over de aard en problemen van de Nederlandse bezetting van Duits territorium van '49 tot '63 is (mij) niet veel bekend. Evenals ten tijde van koning Lodewijk Napoleon had onze regering in die naoorlogse jaren de intentie om Elten en Tuddereren te 'vernederlandsen'. In beide stukjes Duitsland werd een Nederlandse drost benoemd die zijn 'drostambt' ging besturen in anticipatie op de vorming van een tweetal gemeentes geheel in overeenstemming met de Nederlandse gemeentewetgeving die dan aan respectievelijk Gelderland en Limburg zouden worden toegevoegd. In beide gevallen functioneerde er een adviescommissie bij wijze van substituut voor een gemeenteraad en profiteerde de middenstand van de Nederlandse toeristen die op zon- en feestdagen 'onze' nieuwe aanwinsten gingen bezichtigen. Aangezien al in de loop van de jaren '50 de Nederlands-Duitse betrekkingen verbeterden en de voortzetting van deze minibezetting in discussie kwam, werd waarschijnlijk na de eerste jaren het streven om deze gebieden te incorporeren en de bevolking te assimileren, niet langer met kracht nagestreefd.

Naar verluidt,¹⁹ stuitte het streven naar 'Neerlandificatie' in Tuddereren op minder weerstand dan in Elten. Laatstgenoemd gebied was al lang Pruisisch en daar zouden de Duitsers over het geheel genomen zwaarder getild hebben aan het opgeven van hun nationaliteit dan hun landgenoten in het aan Limburg toegevoegde stukje waar men hetzelfde dialect sprak als in de aangrenzende streek in Nederland rondom Sittard en waarmee van oudsher nauwe betrekkingen onderhouden werden.

*Nederland als participant in 'heilsame' bezettingen*²⁰

De inzet van internationale militaire eenheden om conflicten tussen twee naties te voorkomen of te beslechten, kwam vóór de Tweede Wereldoorlog al sporadisch voor onder auspiciën van de Volkenbond. Zo werd in 1934 voor het Saargebied – op aandringen van Frankrijk na wo 1 vanaf 1919 onder gezag van de Volkenbond – een internationale krijgsmacht samengesteld van 3300 man (waaronder 250 Nederlandse) om toe te zien op het ordelijk en eerlijk verloop van het referendum over de status van het land.

Na 1945 kwam de praktijk van vredesmissies door middel van militaire waarnemers, dan wel van militaire eenheden, onder gezag van de Verenig-

¹⁹ Mededeling van mr. J.H. Burgers, toentertijd als ambtenaar van Buitenlandse Zaken belast met de beleidsvoorbereiding ter zake van de grenscorrecties.

²⁰ Tenzij anders vermeld zijn de gegevens in dit deel ontleend aan Klep en Van Gils (2000). Overigens, ook in hfdst. 4 van het Srebrenica-rapport (NIOD, 2002) is een overzicht te vinden van VN-vredesoperaties en deelname van Nederland daaraan.

de Naties (VN), in zwang. Later vonden dergelijke operaties ook plaats onder auspiciën van andere internationale organisaties zoals de Noord-Atlantische Verdragsorganisatie (NAVO), de West-Europese Unie (WEU), de Europese Unie (EU) en de Organisatie voor Veiligheid en Samenwerking in Europa (OVSE). Vanaf 1950 hebben Nederlandse militairen van land-, zee- en luchtmacht aan meer dan 50 vredesoperaties een bijdrage geleverd. Als stemhebbend lid van de VN, of bondgenoot van de NAVO waren en zijn we uiteraard daarenboven nog, zij het marginaal, betrokken bij veel andere missies. Soms is die betrokkenheid wat sterker dan gewoonlijk, bijvoorbeeld wanneer Nederland weer eens aan de beurt is voor een tijdelijk lidmaatschap van de Veiligheidsraad. Dit was laatstelijk het geval in 1999-2000 toen we uit dien hoofde het nodige te maken kregen met de uitzending van een vredesmacht naar Oost-Timor. Hoe het ook zij, voor zover we bij vredesoperaties slechts in de besluitvorming en niet in de uitvoering participeerden, laat ik deze gevallen hier verder buiten beschouwing.

Bij die \pm 50 vredesoperaties waar Nederland een werkzaam aandeel in de uitvoering had, ging het overigens meestal om waarnemingsmissies waarvoor Nederland een of meer officieren leverde (bijvoorbeeld in 1993 voor toezicht op de presidentsverkiezingen in Zuid-Afrika), of ook hulpverlenende eenheden stuurde (zoals voor het opruimen van mijnen in Cambodja in 1992). Ook deze categorie participaties is niet relevant in dit kader.

In circa 20 gevallen evenwel nam Nederland deel aan een militaire vredesoperatie in het kader waarvan een internationale troepenmacht onder de vlag van de VN of een andere internationale organisatie in principe tijdelijk, in een bepaald gebied of bij een conflicthaard, werd gestationeerd om elkaar bestrijdende of bedreigende partijen te scheiden of gescheiden te houden. In zulke gevallen heeft zo'n militaire vredesmacht zoal niet *de jure* dan toch *de facto* bestuurlijke taken zoals toezicht op rust en orde en krijgt daarmee in bepaalde opzichten, aldus mijn stelling, het karakter van een bezetting. Dit geldt vooral voor *vredesafdwingende* ('peace-enforcement') missies waarbij dreiging met, dan wel toepassing van geweld niet wordt uitgesloten. Het VN-handvest voorziet namelijk in hoofdstuk 7 in het opleggen van sancties en embargo's tegen agressieve en onwillige staten, terwijl in het hoofdstuk 6 slechts sprake is van vreedzame politieke en diplomatieke middelen om conflicten op te lossen. Hiertoe behoren de *vredeshandhavende* ('peacekeeping') interventies waarbij de blauwhelmen eigenlijk alleen ter zelfverdediging naar de wapens mogen grijpen. Zo'n missie behoeft vooraf instemming van de grote mogendheden, in de praktijk vooral van de permanente leden van de VN-veiligheidsraad en voorts

van de elkaar bestrijdende, lokale partijen. De interventiemacht is uiteraard verplicht absolute neutraliteit in acht te nemen en grote terughoudendheid bij het gebruik van geweld. Dat vereist

‘behalve moed, training en discipline, “de intuïtie van een diplomaat, het geduld van Job en de onverstoortbaarheid van een Boeddha”,’

aldus Klep en Van Gils (2000: 22). Hiermee signaleren de auteurs een grote verscheidenheid van nogal uiteenlopende – en soms tegenstrijdige – taken van zo’n vredesmacht. Zo kan er gauw een spanning optreden tussen het afdwingen en het stichten van vrede: bereid en in staat om enerzijds met geweld de orde te handhaven, maar om anderzijds vertrouwen te winnen, verzoenend en bemiddelend op te treden (hierover bijvoorbeeld Soeters 2001).

Als voorbeeld van zo’n missie, kan gelden: UNIFIL²¹ in Libanon (van 1979-1985) in het kader waarvan meer dan 8500 Nederlanders – merendeels dienstplichtigen – uitgezonden werden om een gebied van circa 250 km² bezet te houden en daar de vrede te bewaren. Zoals al aangestipt, een dergelijke vredesmissie heeft met een bezetting gemeen dat een allochtone, militaire autoriteit enige bestuurlijke taken – vooral: handhaving van rust en orde – verricht in overleg met autochtone bestuurders. Deze autoriteit probeert ook in beperkte mate de voorheen met elkaar strijdende partijen zoveel mogelijk uit elkaar te houden en waar mogelijk wat tot elkaar te brengen. Bij dit alles is hooguit sprake van een lichte dreiging met geweld, want de vredesstichters moeten het vooral hebben van het gezag van de VN of een andere internationale instantie en/of van de nodige lokmiddelen zoals assistentie bij herstel van wegen en bruggen, gezondheidszorg en dergelijke. Al met al lijkt zo’n vredeshandhavende operatie – behalve dan wat betreft laatstgenoemde bemiddelingstaak – wel op de figuur van de ‘vereinbarte Okkupation’, de garnizoensbezettingen in de Duitse barrièresteden (zoals Kleef en Emden). Ter verduidelijking zijn in tabel 2 kort aangegeven enige – zojuist al kort aangestipte – opzichten waarin vredesoperaties met bezettingen vergeleken kunnen worden.

²¹ Afkorting van *United Nations Interim Force in Libanon*. Ik zal in het vervolg niet steeds de ‘decoding’ van deze afkortingen geven, aangezien dat voor deze verhandeling niet van belang is. Trouwens, als de lezer(es) zich realiseert dat de VN met ‘UN’ wordt aangeduid, de ‘F’ doorgaans op *force* slaat en de ‘P’ op *peace*, kan hij het ook wel zonder nadere toelichting begrijpen.

Tabel 2: Vredesoperaties als vormen van bezetting.

	Gebruik geweld?	Gezag/ lokmiddelen?	Meewerking inheemse elites?	Vredes- initiatieven?
Traditionele Vredeshandhaving	nee, tenzij...	minimaal	ja	beperkt
Tweede generatie Vredeshandhaving	nee, tenzij...	matig	ja, ten dele ...	ja
Vredesafdwinging	zo nodig	matig	ja, ten dele...	ja zeker!
'Echte' bezetting	frequent	van weinig of negatief belang	tijdelijk en met tegenzin	meestal niet

Van 1992-'95 participeerde Nederland in de VN-acties in Bosnië, een operatie waar ook de bezetting en val van Srebrenica deel van uitmaakten. Hierbij betrokken waren zo'n kleine 10000 Nederlandse militairen waarvan een zevental deze missie niet overleefde. Deze UNPROFOR/UNPF-operaties zijn echter al 'zwaarder', dat wil zeggen wat wapengebruik betreft aan minder beperkingen onderhevig dan de traditionele vredeshandhavingsmissie à la UNIFIL in Libanon. Men spreekt wel van 'tweede generatie vredeshandhaving' (of: hoofdstuk 6^{1/2}, 'Peacekeeping'), want zo omstreeks eind jaren '80 is de ervaring van de VN: dreiging met geweld moet 'reëel' zijn en dat is precies wat je op grond van de bezettingssociologie zou verwachten. Immers, zoals in het begin van deze verhandeling werd benadrukt, dreiging met dwangmiddelen is slechts effectief voor zover de machthebbers laten merken daadwerkelijk bereid en in staat te zijn om gewapenderhand hun orde op te leggen en/of te handhaven. Het is de aloude waarheid van *Si vis pacem, para bellum*, maar – zoals hiervoor al aangeduid – in een 'post-moderne krijgsmacht' (Moskos 2000) is de parate krijger niet altijd tevens een bekwaam vredesstichter.

Na het debacle van Srebrenica en andere zogenoemde *safe areas* ging de VN dan ook over tot krachtiger ingrijpen met zwaarbewapende eenheden, de *Rapid Reaction Force* waar eveneens Nederlandse mariniers aan deel-

namen. In December 1995 kwam het Dayton-akkoord tot stand en werd UNPROFOR vervangen door IFOR en SFOR in het kader waarvan weer vele duizenden Nederlandse militairen kortere of langere tijd dienst deden in het voormalige Joegoslavië. Een drietal van hen kwam hierbij om het leven. Vanaf '96 gaat het dus in Bosnië niet langer om vredeshandhaving, maar om *vredesafdwinging*.

In de laatste operatie – Kosovo – waarvoor ik in dit bestek aandacht vraag, is dat eveneens het geval. Deze vredesafdwingende missie begon met een korte oorlog in 1999 en liep uit op een voorlopige status-quo die alom wordt aangeduid als een ‘VN-protectoraat’ of ook wel als ‘VN-bezetting’. Zoals bekend was Kosovo officieel een deel van Servië, maar voor 90% bewoond door Albanese. In het Joegoslavië van Tito mocht de provincie zich verheugen in een redelijke mate van autonomie, maar na '89 werd dit teruggedroefd door Milosevic. Heel lang was er sprake van een soort ‘horizontale apartheid’, dat wil zeggen een sociale structuur welke inhield dat alle leidinggevende en lucratieve posten zoveel mogelijk gereserveerd werden voor de Servische minderheid. De Albanese meerderheid kwam slechts in aanmerking voor lagere leidinggevende en uitvoerende functies. Uiteraard kwamen de Albanese Kosovaren hiertegen in 't geweer, oorspronkelijk geweldloos, maar eind jaren '90 stak het gewapend verzet, de UCK, de kop op, dat met harde hand werd bestreden door de Serviërs. Ten slotte escaleerde het geweld tot dusdanige gevechten, moordpartijen en massale vlucht en/of verdrijving van Albanese uit hun land, dat in maart '99 de NAVO de actie *Allied Force* ondernam om met het luchtwapen de Serviërs tot inbinden te dwingen.

In juni '99 gaven de Serviërs zich gewonnen – zulks tot grote verbazing van allerlei deskundigen – en trokken zich terug uit Kosovo waarop zo'n 900.000 Albanese Kosovaren – dat wil zeggen om en nabij de helft van de bevolking van 1.7 miljoen – die gevlucht waren, repatriëerden. Sindsdien is er een door de VN gesanctioneerde vredesmacht KFOR gelegerd, waarvan meer dan 4.000 Nederlandse militairen deel uitmaakten.

De achtergrond en aanleiding van zo'n conflict – alsmede de daaruit voortvloeiende problemen voor een bestuur – lenen zich zeer wel voor een bezettingssociologische benadering. Het gaat immers steeds om vormen van vreemde overheersing in het kader waarvan zowel de heersende partij, alsook de andere partij van de overheersten, zich definiëren en beleven in termen van hun etnische identiteit. Daaraan is een hele ideologie gekoppeld van rechten en grieven, stammend uit een ver, maar ook uit het recente verleden; een ideologie die tevens een duidelijke stereotypering en demonisering van de tegenstanders behelst. Als dan nu eens de

ene, dan weer de andere partij, aan de macht is – dan wel als loyale elite deel daaraan heeft – zijn daarmee de voorwaarden geschapen voor een vicieuze cirkel die resulteert in een virulent interetnisch antagonisme zoals dat tussen Albanese Kosovaren en Serviërs. Een dergelijk cumulatief proces, zo betoogde ik in de vorige paragraaf, was in de kiem al bij ons in 1944/'45 te bespeuren in de vorm van een beweging om tot annexatie van Duits gebied plus etnische zuivering over te gaan, maar in de Kosovo-casus heeft het zich in alle gruwelijkheid in de loop van een eeuwenlange geschiedenis ten volle ontplooid. Hierbij dan een korte schets.²²

De Albanezen wonen al sinds de vroege Middeleeuwen in of rondom het huidige Albanië (waar zij circa 97% van de bevolking uitmaken), in Kosovo (90%) en in Macedonië (23%). Evenals trouwens veel andere stammen of clans op de Balkan²³ aanvaardden zij ten tijde van het Ottomaanse rijk de Islam, vanwege de fiscale en andere voordelen van zo'n 'beking'. In de ogen van de Slaven die rooms-katholiek (Slovenen, Croaten) of oosters-orthodox (Serviërs) bleven, vormden die moslims een soort loyale elite, verachtelijke collaborateurs, pseudo-Turken. In het vooroorlogse Joegoslavië – na de Eerste Wereldoorlog gevormd en gedomineerd door de Serviërs – werden Albanezen als tweederangsburgers behandeld. In 1941 – tijdens de Tweede Wereldoorlog – bezetten de Duitsers Kosovo en werden toen door de Albanese Kosovaren als bevrijders verwelkomd. Vervolgens werd het landje verdeeld tussen een Duitse zone in het noorden, een zuidelijk deel dat bij Albanië (toen een Italiaans protectoraat) werd ingelijfd en een oostelijk deel voor Bulgarije. In die tijd werd de bezetter bijgestaan door een Albanese gendarmerie en een nationale garde, het Albanees de verplichte voertaal en kregen de Serviërs het zwaar te verduren. In 1944 veroverden Tito's partizanen het gebied en moesten de (Albanese) 'collaborateurs' het ontgelden: wrede moordpartijen waarin naar schatting circa 48000 Kosovaren het leven lieten. In het naoorlogse Joegoslavië speelden de Serviërs weer als vanouds de baas en werd 'separatisme' (pogingen tot enige zelfbeschikking van Albanese Kosovaren) krachtig bestreden, maar toch probeerde Tito de kerk – of liever: de moskee – in het midden te houden. Vanaf 1966 kregen de Albanese Kosovaren geleidelijk aan wat meer te zeggen over hun interne aangele-

²² De gegevens hiervoor tekende ik op uit een artikelenserie in *NRC Handelsblad* van Coen van Zwol, Peter Michielsen & Renée Postma van 23/06/99 t/m 01/07/99 en Rüb (1999).

²³ Rüb (1999: 25) vermeldt dat omstreeks 1900 in Kosovo ongeveer 187000 Serviërs woonden, waarvan 111000 orthodox en de rest (76000, bijna 40%!) moslim.

genheden en bij een wijziging van de constitutie in 1974 werd Kosovo een autonome provincie in Servië. In die periode (van 1966 tot 1989) was er sprake van een significante toename voor de Albanezen in Kosovo van invloed op het bestuur van hun provincie en (communistische) partij, van ruimte voor eigen taal, onderwijs en dergelijke. De Servische minderheid in Kosovo en de spraakmakende menigte in Servië beschouwden deze verbeteringen van de positie van de Albanezen in Kosovo als schandelijke discriminatie van Serviërs in het historische ‘hartland’ van Servië. Zoals hiervoor al werd vermeld, toen Milosevic in 1989 Kosovo weer haar autonomie ontnam en met geweld liet ‘herbezetten’, werden derhalve de Albanezen in Kosovo opnieuw onderworpen aan het Servische juk!

Tot zover dit overzicht van de voorgeschiedenis van de ‘bezetting’ van Kosovo. Hier kan nog aan toegevoegd worden dat elke machtswisseling gewoonlijk gepaard ging met – opzettelijke dan wel onwillekeurige – etnische zuiveringen en verzetsbewegingen. Kortom, zo’n reeks van overheersingen waarin na verloop van tijd de rollen omgekeerd worden en nu eens het ene, dan weer het andere volk aan de macht komt, zodat de overheersten dan als overheersers wraak kunnen nemen op hun vroegere onderdrukkers, vormt een gruwelijke vicieuze cirkel, een geweldspiraal die steeds opnieuw aanleiding geeft voor discriminatie, etnische zuivering en massamoord. Naar mijn indruk heeft zich ook in Afrika in het conflict tussen de Tutu’s en de Hutsi’s in Ruanda een dergelijke ontwikkeling voorgedaan.

Het zal duidelijk zijn dat een ‘vredemakende bezetter’ in zo’n situatie à la Kosovo te maken heeft met minstens twee elkaar vijandig gezinde inheemse elites die slechts met geweld of met het dreigen daarmee, ervan weerhouden kunnen worden elkaar te vuur en te zwaard te bestrijden. De opgave om deze strijd in de goede banen van een parlementair democratisch bestel te leiden, is uiteraard bijzonder lastig en bijkans onmogelijk, vooral als dat in een paar jaar tot stand moet komen. Een dergelijke herculische taakstelling van een in opzet ‘heilzame’ bezettingsmacht is alleszins vergelijkbaar met die van een verlichte kolonisator zoals Groot-Brittannië. Deze koloniale bezetter beijverde zich in de vorige eeuw om landen als Birma, India of Nigeria rijp te maken voor een zelfstandig bestaan als democratische natie. Niettemin vormt de in veel opzichten desastreuze uitkomst van het dekolonisatieproces (hierover bijvoorbeeld Wesseling 1995: 252-268) wel een aanwijzing dat zelfs een decennialang durend proces van natievorming onder leiding van een vreemde mogendheid slechts onder zeer bepaalde – en helaas nogal uitzonderlijke –

omstandigheden het gewenste en verwachte resultaat heeft.

Om echter terug te keren tot de precare verhoudingen in Kosovo, de ‘bevrijding’ door de NAVO in juni 1999 werd door de Servische inwoners aldaar vooral beleefd als een bezetting door een vijandige alliantie.²⁴ Ondanks alle goede initiatieven van VN-, NAVO-, EU-, en OVSE-instanties, is op het moment van schrijven van deze tekst (april 2003) – bijna drie jaar later dus – nog steeds sprake van tenminste twee vijandige kampen (het Albanees en het Servische), vier inheemse elites (gematigden en radicalen in beide kampen) en heeft meer dan tweederde van de Servische Kosovaren het land verlaten (Vinckxs 2002: 71).

Evenals in Oost-Timor, Bosnië, Macedonië betekent zelfs een alleszins legitieme interventie uitgaande van internationale organen, ook in Kosovo, dat zo’n ‘vredesoperatie’ in de ogen van minstens een deel van de bevolking en haar inheemse elites altijd het karakter heeft en houdt van vreemde overheersing, van een bezetting. Hoe ‘heilzaam’ in deze gevallen de doeleinden van de interventie ook zijn, qua effectiviteit kan men helaas niet rekenen op veel meer dan het voorkomen van de meest manifeste excessen waartoe zulke interetnische conflicten gewoonlijk leiden. Derhalve getuigt het van realiteitszin om het ‘bezettingsachtige’ karakter van dergelijke vredesmissies niet uit het oog te verliezen.

Tot zover dan de geschiedenis van Nederland als bezettende mogendheid. Thans, in de 21ste eeuw, is ons ‘buitenlands bestuur’ – zoals hierboven beschreven – langzamerhand vooral een kwestie van participatie in ‘heilzame’ bezettingen. Het ziet er overigens wel naar uit dat ondanks Srebrenica de animo van de Nederlanders voor deelname aan vredesmissies nog niet is afgenomen (Van der Meulen 2000). Inmiddels zijn Nederlandse militairen ingezet in Afghanistan en wordt uitzending naar Irak overwogen. Verder dient er nog op gewezen te worden dat Nederland in sommige kringen nog altijd wordt gezien en bekritiseerd als koloniale bezetter in verband met onze koninkrijksbanden met de Antillen en Aruba. Of een dergelijke visie en kritiek gerechtvaardigd zijn, laat ik hier nu maar in het midden. Het is niettemin van belang te beseffen dat ons koninkrijk in de komende decennia niet slechts met de rol van een bezetter geconfronteerd zal worden als participant in internationale vredesoperaties, maar hoe dan ook tevens in verband met ons koloniale verleden.

²⁴ Voor de volgende karakteristiek van de ontwikkelingen in Kosovo sinds juni 1999 baseer ik mij hoofdzakelijk op reportages van Van Zwol (1999) en Vinckxs (2002).

SLOTBESCHOUWING

Conclusies

Nederland was vanaf het begin van onze onafhankelijkheid tot op heden vrijwel onafgebroken in de weer met bezetten en bezettingen. Uit voorgaand overzicht kwam naar voren dat Nederland in Europa niet uit was op verovering of expansie, maar à la Israël op 'veilige grenzen'. De Republiek was te klein '...om een defensieven oorlog te voeren op haar eigen grensen', aldus een missive van de Raad van State in mei 1715 (geciteerd door Van Nimwegen 2002: 171). In de Spaanse Successieoorlog was het streven van Heinsius cum suis er dan ook op gericht om de 'frontieren van de Staat' zover mogelijk naar het zuiden te verleggen om zodoende de overlevingskansen voor de Zeven Provinciën te optimaliseren (zie hierover Stork-Penning 1958 en Van Nimwegen 2002). In het kader van deze defensieve strategie om vijandelijke aanvallen niet op het eigen grondgebied, maar zo ver mogelijk daarbuiten – althans in eerste instantie – op te vangen, passen dus een zuidelijke en een oostelijke barrière van 'enclavebezettingen'.

Naast het verdedigen van de territoriale integriteit vormde exploitatie voor Nederland als bezettende mogendheid een saillant oogmerk van onze buitenlandse politiek en dat leidde tot een tweede type: de 'koloniale bezettingen'. Bezetten ter bescherming of bevordering van handelsbelangen kwam, zoals wij zagen, trouwens al voor als neven doel van de legering van Staatse garnizoenen in de zuidelijke Nederlanden en in Duitsland. Nederlandse vestigingen overzee ontwikkelden zich doorgaans evenwel van meet af aan, of al gauw eveneens tot een soort 'enclavebezettingen'. Anders dan in Europa zagen de machthebbers in deze koloniale 'enclaves' zich echter veelal genoodzaakt ook het achterland van deze nederzettingen en op den duur evenzeer de tussenliggende gebieden te beheersen, zodat uiteindelijk de exploitatie van de wingewesten toch territoriale expansie meebracht.

Van andere aard waren onze 'annexatiebezettingen' – een derde type – die ofwel na verloop van tijd weer ongedaan gemaakt werden (Oostfriesland begin 19de eeuw; Elten en Tudderden medio vorige eeuw), of het karakter hadden van grenscorrecties (stukjes Limburg in 1713 en in 1839) om – althans op den duur – van het grondgebied van ons land een aaneengesloten geheel te maken. In het geval van de laatstgenoemde, kleine annexaties en in de 17de eeuw van de Generaliteitslanden, leidden deze bezettingen tot incorporatie in de Republiek en het latere Koninkrijk der Nederlanden.

Ten slotte noemde ik een vierde type ‘heilzame bezettingen’ waarbij het voorkomen of beslechten van conflicten voorop staat. In zekere zin, zo betoogde ik, is het streven naar lotsverbetering van de inwoners van het bezette gebied als nevendoeel al karakteristiek voor de latere fasen van de koloniale bezetting waarin emancipatie voor de autochtone bevolking wordt nagestreefd. Bovendien, ik denk dat te allen tijde sommige bezettingsautoriteiten zich al wel (eens) op eigen houtje inzetten voor, dan wel ter voorkoming van, verdere verslechtering van het welzijn van de inwoners van hun ressort. Natuurlijk is het in concreto uitermate lastig uit te maken – vooral in het geval van verheven doelstellingen à la bevrijding of emancipatie – of het om voorgewende dan wel reëel nagestreefde bezettingsdoeleinden gaat. Zo is het goed te beseffen dat het bezetters doorgaans niet alleen om gevarieerde, maar ook om variabele doeleinden gaat die meestal anders uitpakken dan voorzien werd.

Al met al hoop ik de *stelling* die het uitgangspunt vormde van de onderhavige studie – *dat Nederland al sinds 1648 een bezettende mogendheid is* – voldoende onderbouwd te hebben. Tevens ging het mij om de *vraag*: valt er een patroon te ontwaren in het optreden van Nederland als bezettende macht? Naar mijn mening zijn er voldoende indicaties voor een bevestigend antwoord op deze vraag. *In de loop van de eeuwen spreidde Nederland over het algemeen buitenslands een regiem ten toon dat in bepaalde opzichten significant anders was dan de manier waarop Frankrijk en Groot-Brittannië te werk gingen als bezettende mogendheden.* Van een ‘typisch Franse’, nogal autoritaire stijl (bureaucratisch centralistisch), onderscheidde zich het benevolent-paternalistisch patroon van zowel Britten als Nederlanders (besturen liefst via inheemse elites en met een minimum aan dwang). Echter, waar de Britten tenderden naar ‘besturen op afstand’, bemoeiden Nederlanders zich vaker en intensiever met de uitvoering van het (‘hun’?) beleid.

Overigens betekent zo’n standaardpatroon niet dat de mogendheid in kwestie als bezetter ongeacht de omstandigheden, *à tort et à travers*, altijd zò en nooit anders optrad. Een eigen bezettingsstijl is veeleer een *modus operandi* die de bestuurders van zo’n land geneigd zijn als ‘normaal’ te beschouwen, als voor de hand liggende optie, zo er geen dringende of dwingende redenen zijn om het anders te doen. Uiteraard roept deze constatering de vraag op hoe zo’n ‘eigen’ stijl van bezetten totstandkomt en in stand blijft. In concreto: hoe is zo’n typisch Nederlands model van bezettingsbestuur dat tevens fungeerde als model van koloniale bewindvoering, te verklaren?

De duurzaamheid van de internationale verschillen in bezettingsstijl

Al eerder in deze verhandeling kwam dit punt aan de orde en in een ander artikel (Lammers 2003) ga ik daar uitvoeriger op in. Daarom volsta ik hier met een korte aanduiding van de mogelijke interpretaties van de origine van internationale verschillen in bezettingsregiem. Om te beginnen dan een proeve van interpretatie in de geest van het ‘actorperspectief’, een verklaring *à la* de rationele keuze theorie, zoals die is uitgewerkt door bijvoorbeeld de Amerikaanse socioloog Coleman (1990). Je zou kunnen veronderstellen dat Nederlanders als veroveraars/bezitters in het buitenland veelal min of meer dezelfde omstandigheden aantreffen in het licht waarvan een dergelijke wijze van optreden hen ‘logisch’, verstandig, doelrationeel voorkwam. Als klein land had de Republiek van de Zeven Provinciën evenals later het Koninkrijk der Nederlanden slechts een beperkt aantal mensen beschikbaar voor ‘regeren over vreemd volk’. Verder kunnen we niet bogen op een wereldtaal en/of cosmopolitische cultuur waar allerlei ambitieuze lieden elders weg van zijn. Bijgevolg is wellicht een zekere voorkeur voor het inschakelen van inheemse elites eenvoudig een kwestie van heilig moeten, een functie van schaarste aan gekwalificeerde menskracht ten gevolge van de geringe aantrekkingskracht van onze elites en hun cultuur.

Hoe plausibel zo’n rederatie ook wezen mag, toch is het niet erg waarschijnlijk dat deze schaarste nu van doorslaggevende betekenis was voor de verklaring van het Nederlandse patroon. Immers, het Verenigd Koninkrijk had in vergelijking met Nederland een veel groter potentieel aan voor bezettingsbestuur inzetbare Britten en beschikte wel over een wereldtaal en een cosmopolitische cultuur, maar kende op dit punt – het inschakelen van inheemse elites – een soortgelijk bezettingsregiem als ons land. Bovendien is nu juist het belangrijkste verschil tussen de Britse en de Nederlandse stijl (*laissez-faire* versus betrokkenheid) van dien aard, dat de Britse ‘keuze’ eerder bij Nederland – en de Nederlandse ‘keuze’ bij Groot-Brittannië – gepast zou hebben! Immers, des te meer een bezetter zich wil bemoeien met de implementatie van zijn beleid – naar letter en geest –, des te groter zijn behoefte aan een loyale elite van betrouwbare bestuurders, controleurs en administrateurs. Ten derde en ten slotte, een interpretatie welke uitgaat van een bezettingsregiem als functie van de omstandigheden, zou op andere punten dan de genoemde schaarste aan potentieel voor loyale elites – bijvoorbeeld ter zake van geografische ligging, klimaat, ‘vreemdheid’ van de lokale cultuur, militantie van de onderworpen bevolking et cetera – inhouden dat Nederlanders in Europa, Azië, Afrika en Amerika steeds stuitten op *dezelfde*, althans gelijksoortige

omstandigheden! Dat is uiteraard niet erg waarschijnlijk en alles bij elkaar lijkt een poging de Brits-Frans-Hollandse verschillen in bezettingsregiem integraal te verklaren op de manier van de rationele keuzetheorie, niet erg veelbelovend.

Derhalve lijkt het verstandig te rade te gaan bij de *institutionaliseringstheorie*, een theorie van Stinchcombe (1965) over de ‘gedateerdheid’ van organisatievormen. Wellicht hebben Nederlanders in de Generaliteitslanden en later in de zuidelijke Nederlanden met vallen en opstaan een bepaald patroon ontwikkeld dat hun handig en verstandig leek wanneer zij niet-landgenoten gingen besturen en is dat min of meer ‘adat’ geworden, ‘geïstitutionaliseerd’. Dat waren ze zich, zo mag je aannemen, ook enigermate bewust. De regenten uit de tijd van de Republiek konden elkaar, hun opvolgers en in het algemeen nieuwelingen in leidinggevende militaire of civiele posities in het buitenland, uitleggen waarom het zò – en niet anders – moest. Wellicht wezen die ‘vroede vaders’ hun leerlingen er wel op dat er zich gans andere dan ‘normale’ omstandigheden zouden kunnen voordoen en dat je je daaraan moet ‘aanpassen’. Kortom, de overdracht van een standaardpatroon, een optie die gewoonlijk wel voldoet, sluit geenszins uit dat tevens de ene aan de andere generatie de waarschuwing doorgeeft altijd bedacht te zijn op uitzonderlijke situaties of ontwikkelingen uit hoofde waarvan je soms zelf naar andere wegen en middelen moet zoeken om een vijandige en/of inheemse bevolking de baas te blijven.

Deze denktrant is wel te rijmen met de teneur van de theorie van Stinchcombe die erop neerkomt dat een eenmaal ingeburgerde stijl van organiseren een zekere inertie vertoont en pas afgeschaft of hervormd wordt als die niet meer, absoluut niet meer, functioneel is. In dit verband merk ik op dat neo-institutionalisten – overigens, terecht! – meteen bezwaar zouden aantekenen tegen de stelligheid waarmee in de laatste zin ‘functioneel is’ wordt geponeerd.²⁵ Zij zouden zeker dit ‘functioneel is’ willen vervangen door ‘geacht wordt functioneel te zijn’. Met andere woorden, in de ogen van deze theoretici gaat het niet om objectieve gegevens, maar om ‘collectieve subjectiviteiten’, om de mate waarin een bepaalde praktijk niet (meer) ‘van deze tijd’ is, niet langer in overeenstemming met de heersende mode, het op dit terrein vigerend cultuurpatroon!

²⁵ Voor een korte kenschets van dit perspectief verwijs ik naar: Lammers, Mijs, Van Noort (2000: hfdst. 7.1).

Hoe het ook zij, of nu de vormgeving van het Nederlandse bezettingsregiem een kwestie was van de functionele vereisten van de toenmalige situatie, dan wel van de destijds prevalerende *definitie* van de situatie, in ieder geval dient nog stilgestaan te worden bij het begin van deze ontstaansgeschiedenis. Kwamen de grondtrekken van dit patroon tot stand, zoals ik hiervoor min of meer stilzwijgend aannam, op grond van het uitproberen van diverse mogelijkheden en de ervaringen daarmee opgedaan in de 17de eeuw in de Generaliteitslanden en later tijdens het Condominium begin 18de eeuw? Of werd het bezettingsregiem weliswaar in die tijd toen de Republiek zich als grote mogendheid deed gelden, ontwikkeld, maar lag daaraan ten grondslag een in de kern al ouder patroon? Deze laatste gedachtegang lijkt op het eerste – en wellicht ook op het tweede – gezicht plausibel, gegeven een zekere gelijkenis tussen dat profiel van de verschillen in bezettingsregiem tussen Nederland, Frankrijk en Groot-Britannië, zoals samengevat in tabel 1, en het onderscheid tussen de landen in kwestie in termen van Hofstedes cultuurdimensies (zie tabel 3).

Tabel 3: Hofstedes cultuurdimensies

	Frankrijk	Nederland	Groot-Britannië
1. Machtsafstand	68	38	35
2. Onzekerheidsvermijding	86	53	35
3. Individualisme	71	80	89
4. Masculiniteit/Feminiteit	43	14	66
5. Lange-termijngerichtheid	± 39	44	25

N.B. de cijfers in deze tabel zijn scores (hoe hoger, hoe meer...) die een indicatie geven van de mate waarin:

- (1) minder machtige leden van instituties of organisaties in een land sociale ongelijkheid verwachten en accepteren;
- (2) men in een land behoefte heeft aan voorspelbaarheid, formele of informele regels;
- (3) de onderlinge banden tussen individuen in een samenleving los zijn;
- (4) de sociale sekserollen in een samenleving duidelijk gescheiden zijn (mannen horen assertief, hard, gericht op materieel succes te zijn; vrouwen daarentegen teder en gericht op de kwaliteit van het bestaan);
- (5) men in een samenleving waarde hecht aan deugden als volharding, spaarzaamheid.

Voor meer informatie over deze indices, zie Hofstede (1991: resp. hfdst. 2, 5, 3, 4, 7).

Volgens de auteur geven de door hem gebruikte indices cultuurdimensies, aspecten van nationale waardensystemen weer (zie bijvoorbeeld Hofstede, 1980: hfdst 1; 1991: 25-28). Nu hebben deze meetinstrumenten ter vaststelling van verschillen tussen culturen in allerlei vervolgonderzoek hun waarde als zodanig ruimschoots bewezen (Hofstede, 2001). Niettemin wijs ik erop dat zeker de eerste twee van dit viertal – in aanmerking nemend de vragen en antwoorden waarop ze berusten – even goed kunnen worden gezien als indicatief voor *organisatiekenmerken*, te weten leiderschapsklimaat en bureaucratische discipline (zie hierover Lammers en Hickson 1979: 411-413 en Lammers 1993: 306 e.v.). Deze interpretatie is overigens niet in strijd met Hofstedes eigen visie, want je kunt je uiteraard zeer wel voorstellen dat het grondpatroon van organiseren – het thema waarop bestaande organisaties *grosso modo* variaties vormen – een cultureel kerngegeven is.

Welnu, de gegevens uit tabel 3 leren ons dat in Nederland en Groot-Brittannië door de bank genomen sprake is van aanmerkelijk minder machtsafstand tussen hoog en laag, dat wil zeggen een *minder autoritaire leiderschapsstijl* dan in Frankrijk. Voorts scoren de Nederlanders ergens tussen de Fransen en de Britten ter zake van onzekerheidsvermijding, alias *bureaucratische discipline* en *individualisme*. Vervolgens onderscheiden wij ons dan van de Fransen, maar meer nog van de Britten, qua femininiteit/masculiniteit, een trek die ik liever anders benoem, namelijk: nadruk op *leefbaarheidsdoelen* (versus nadruk op prestatiedoelen) (Lammers 1993: 307-308). Ten vierde en ten slotte is er dan ook nog een dimensie ten aanzien waarvan Nederlanders – en vermoedelijk ook Fransen – zich onderscheiden van de Britten: *lange-termijngerichtheid*.

Al met al vormen deze gegevens een aanwijzing dat wij evenals onze oude concurrenten en bondgenoten aan de andere kant van de Noordzee ook nu nog – evenals vroeger in onze bezette gebieden in België en in de koloniën – qua regeerstijl minder geneigd zijn ‘van bovenaf’ en bureaucratisch te werk te gaan dan de Fransen. Voorts laten zich de resultaten van Hofstedes onderzoek op het punt van de laatste dimensie lezen als een bevestiging van de eerder getrokken conclusie dat Nederlandse regeerders qua controle van, zorg omtrent, de uitwerking van hun beleid voor de geregeerden, meer met Franse dan met Britse heersers gemeen hebben.

Natuurlijk valt op bovenstaande ‘duidingen’ van Hofstedes bevindingen het nodige af te dingen en zijn nog allerlei nuanceringen geboden. De convergenties tussen deze resultaten van contemporain onderzoek en de uitkomst van voorgaande historische verkenningen, zijn evenwel van

dien aard dat op grond daarvan de contouren zichtbaar worden van een verdergaande interpretatie van de gesignaleerde verschillen in bezettingsregiem. Volgens Hofstede gaat het namelijk bij deze cultuurverschillen om patronen die al in de 17de eeuw werden waargenomen en vermoedelijk – ten dele althans – dateren van het begin van onze jaartelling, of nog eerder, om het erfgoed van Germanen en Romeinen! De vraag rijst derhalve of de wijze waarop militaire en civiele functionarissen die elders, dat wil zeggen buiten het eigen land, bezette gebieden moesten besturen, niet gewoon teruggrepen op de regeerstijl die ze van huis uit gewend waren, de vertrouwde organiseertrant van eigen bodem.

Het zou te ver voeren in dit kader de verschillen tussen de Britse, Franse en Nederlandse wijzen van binnenslands organiseren hier in extenso te behandelen en na te gaan of de resultaten overeenkomen met de hier gereleveerde bevindingen met betrekking tot de voor deze landen karakteristieke bezettingsstijlen. Mijns inziens zijn Hofstedes resultaten op dit punt door ander onderzoek ruimschoots bevestigd (zie hierover Hofstede 2001 en ook Lammers 1993: hfdst. 9.2). Verder wil ik in dit verband nog de historisch-sociologische studie van Van Hessen (1965) over kostscholen noemen. De auteur signaleert een scherp contrast tussen twee typen internaten. In Frankrijk en in het algemeen in Zuid-Europa en de overige katholieke gebieden is een systeem in zwang waarin voor primaire groepsvormen van de leerlingen vrijwel geen plaats is.

‘De leiding van het internaat regelt en controleert op directe wijze het doen en laten van de pupillen ook buiten het eigenlijke lesverband. Als “prefect” en “surveillant” worden geestelijken benoemd die tot taak hebben grondig toezicht uit te oefenen op het gedrag van de leerlingen....’

In de Engelse en algemener in protestantse kostscholen, daarentegen, tracht men

‘tot compromissen te komen met dit primair systeem, hetgeen op den duur de vorm gaat aannemen van een indirect toezicht enerzijds en bepaalde vormen van delegatie anderzijds. (Van Hessen, 1965: 18-19).’

Welnu, het zal duidelijk zijn dat we hier een welhaast perfecte typering aantreffen van het onderscheid tussen een (Frans) systeem van ‘direct’ versus een Engels/Nederlands systeem van ‘indirect’ besturen, van bestrijden van inheemse elites met behulp van loyale elites versus het streven naar een *modus vivendi* tussen leiding, loyale en inheemse elites!

Wellicht zijn dan de bezettingsstijl, de kolonisatiestijl en de interne

organisatiestijl van een land variaties op een en hetzelfde thema. Het is voorstelbaar dat de bezettingsstijlen van de drie mogendheden waarover het voorgaande handelde, uiteindelijk variaties of specificaties zijn van grondpatronen die al eeuwenlang karakteristiek zijn voor de wijze waarop in de landen in kwestie geregeerd, of bestuurd – kortom georganiseerd – wordt. In de geest van de theorieën van Hofstede en Stinchcombe zou je er dan van uit moeten gaan dat oorspronkelijk in deze landen de autochtone stammen en/of de allochtone heersers voor zover zij zich – per ongeluk of expres – adequaat aanpasten aan de fysisch-geografische omstandigheden, de intertribale en/of internationale machtsverhoudingen, een organiseertrant ontwikkelden met een voor hun situatie optimale benutting van de beschikbare technologie en hulpbronnen. Hoe dan ook, als zo'n organiseertrant op lange termijn collectieve overlevingswaarde had, raakte zo'n 'normale' gang van zaken geïstitutionaliseerd en hield stand.

Betekent dit een verwerping van het actorperspectief? Ik denk van niet, want op verschillende manieren kan men bij nadere bestudering van dit soort lange-termijnontwikkelingen gebruikmaken van dit perspectief. Ten eerste, de min of meer 'constante' trekken geven slechts in zeer abstracte zin aspecten aan van een wijze van organiseren die in concreto op enigerlei moment in de tijd allerlei *variaties* vertoont, al naar gelang de aard, omvang, duur van de te organiseren menselijke activiteiten, de dan beschikbare middelen enzovoort. 'Het' ideaaltypische Nederlandse bezettingsprofiel, of 'de' Nederlandse stijl van organiseren 'bestaat' slechts in abstracto bij de gratie van een sociologisch perspectief in het kader waarvan overeenkomsten tussen veel empirisch waarneembare bezettings- of organisatie-regiems benoemd en aangeduid kunnen worden. Ook al beschouwden bijvoorbeeld Nederlandse bezetters of bestuurders in onze overzeese gebiedsdelen het als 'normaal' om zoveel mogelijk aan inheemse elites over te laten, toch moesten zij in elk concreet geval rationele, 'verstandige' beslissingen nemen over 'wat' ze aan 'welke' inheemse elites over zouden laten. Te denken valt aan zo'n conflict als de door Multatuli geschetste controverse tussen de assistent-resident van Lebak (Douwes Dekker) en de resident (Brest van Kempen) over de 'knevelpraktijken' van de regent, of aan de continue strijd in het latere Indië tussen voor- en tegenstanders van de inschakeling van Indonesische nationalisten door middel van regentschapsraden en de Volksraad!

Ten tweede, mettertijd kan zo'n standaardpatroon zich vermoedelijk alleen handhaven als er voortdurend met het oog op zich wijzigende omstandigheden *innovaties* plaatsvinden, nieuwe variaties die uitgepro-

beerd en geconsolideerd worden om de collectieve overlevingswaarde op peil te houden. Met andere woorden, er zijn voortdurend actores in de weer om doelgericht als het ware toepassingen van generieke formules te ontwerpen en ingang te doen vinden! Om bij het vorige voorbeeld te blijven, zo ontbrandde de strijd over een 'ethische' koloniale politiek pas eind 19de, begin 20ste eeuw, toen er met het opkomend nationalisme in de archipel sprake was van nieuwe inheemse elites die naar erkenning en medezeggenschap in het bestuur streefden! Dientengevolge vonden aanpassingen in het binnenlands bestuur plaats, zoals de regentschapsraden, de Volksraad en bijvoorbeeld het mondjesmaat openstellen van 'hogere' posten voor 'inlandse' bestuursambtenaren.

Soms vonden er innovaties plaats die – alweer in het licht van ons sociaal-wetenschappelijk perspectief! – niet alleen als variaties op het vertrouwde thema van ons 'eigen' patroon gezien kunnen worden, maar in bepaalde opzichten ontleend waren aan een ander grondpatroon. Zoals al naar voren kwam, probeerden zowel Daendels als Raffles in de Franse tijd het bestuur te hervormen in Franse geest. Weliswaar werden deze veranderingen later ten dele weer teruggedraaid, maar in enigerlei vorm werd – en bleef – na de Franse tijd het bestuur meer gecentraliseerd en gebureaucratiseerd dan voorheen. Zulke nogal ingrijpende veranderingen vonden en vinden plaats in tijden van revolutie en oorlog en wellicht heeft dat te maken met sterk gewijzigde omstandigheden die soms radicaal andere vormen van bezetten, besturen, organiseren vergen. Zoals al eerder opgemerkt is het evenwel denkbaar dat in zulke woelige tijden andere elites aan de macht komen die dan de kans grijpen hun opties in of door te voeren. Deze laatste mogelijkheid is dan weer een min of meer neo-institutionalistisch getinte, in plaats van de eerdergenoemde functionalistische, interpretatie.

Al met al laten de theorieën à la Coleman, Stinchcombe en Hofstede zich zeer wel tot een geheel samenvoegen. Het actor-perspectief komt van pas voor het begrijpen van de origine van concrete variaties en innovaties. In wat ruimer verband echter verschaffen de noties van Stinchcombe en van Hofstede inzicht in de omstandigheden (technologische, economische, politieke, culturele) waaronder zo'n grondpatroon – of wat minder abstract geformuleerd: dergelijke patronen/stijlen/vormen – totstandkomen en in stand blijven.

Hofstedes theorie van de cultuurdimensies geeft dan op macroniveau (internationale verschillen) aan, wat Stinchcombe op mesoniveau (intersector verschillen) liet zien: dat organisatiepatronen op lange termijn bepaalde constante trekken vertonen. Stinchcombe geeft verder nog een

fraaie aanzet tot een theoretische beantwoording van de vraag hoe die duurzaamheid van de verschillen in kwestie gezien of geduid kan worden.

Relevantie van het perspectief

Ten slotte dan nog enige opmerkingen over de actuele relevantie van de studie van bezetten en bezettingen. In een periode van circa twee maanden – van half maart tot half mei 2003 – leverde een zoektocht via de website in het archief van *NRC Handelsblad* 73 berichten of opiniestukken op waarin het begrip bezetting – in de zin van: vreemde overheersing van een gebied door een buitenlands leger(tje) of militie – voorkwam. Een paar keer ging het om bezetting(en) in het algemeen, dan wel in abstracto, maar in alle andere gevallen betrof het concrete bezettingen in verleden, heden of toekomst:

- van Irak door Amerikaanse en Britse strijdkrachten (35 x),
- van Koeweit door de Irakezen tijdens de eerste Golfoorlog (4 x),
- van Irak door de Britten in 1918 (1 x),
- van de Golanhoogte en Palestijnse gebieden door Israël (8 x),
- van Libanon door Syrië in de jaren 70 (1 x),
- van Noord-Cyprus door Turkije (3 x),
- van gebieden in Afrika (Oost-Kongo, Ethiopië, Ivoorkust) door rebellen van elders (3 x),
- van Nederland of andere landen in Europa tijdens wo II door Duitsland (12 x),
- van Kaliningrad (het vroegere Koningsbergen) door de Sovjet-Unie (1 x)
- van Nederlands Oost-Indië (2 x) en van Korea (1 x) door Japan tijdens wo II.

Op het moment van schrijven (half mei 2003) van deze verhandeling zijn de inval in Irak en de inrichting van een Amerikaans bestuur aldaar nog recente gebeurtenissen, zodat momenteel sprake is van buitengewoon veel aandacht in de pers voor de bezetting van Irak. Bovendien laat altijd eind april, begin mei de belangstelling in de media voor wo II op. Met andere woorden, men zij erop bedacht dat berichten en opiniestukken in een krant in de loop van een jaar, en zeker nog meer in de loop van jaren, een nogal wisselend beeld geven van de mate waarin en de wijze waarop bezettingen de gemoederen van de krantenlezende Nederlanders beroeren.

Niettemin lijkt mij de conclusie gewettigd dat Nederland niet alleen nog altijd te maken heeft met de nasleep van bezettingen uit de vorige

eeuw, maar meer nog met problemen van hedendaagse bezettingen waarvan wij de repercussies ervaren en/of waaraan wij 'medeplichtig' zijn door participatie of stellingname in het kader van ons lidmaatschap van internationale organisaties. Derhalve komt het mij alleszins redelijk voor om te besluiten dat de in deze *Mededeling* vervatte zienswijze niet slechts van belang is voor een beter begrip van onze geschiedenis, maar zeker ook van pas kan komen voor onze oriëntatie in de huidige wereld. Dit geldt te meer als wij ons realiseren dat onder de aangetroffen 73 verwijzingen niet eenmaal gebeurtenissen in het voormalige Joegoslavië voorkwamen. In het laatste stuk van mijn historisch overzicht betoogde ik dat veel vredesmissies eveneens met vrucht bezien kunnen worden vanuit het hier naar voren gebrachte sociologisch perspectief op bezetten en bezetting. Welnu, als ter indicatie van de contemporaine relevantie van de hier uiteengezette benaderingswijze niet slechts berichten of opiniestukken over 'bezetting', maar tevens over 'vredesmissie' of 'vredesoperatie' in de beschouwingen betrokken worden, dan zijn er nog een paar dozijn aan de hier opgesomde reeks toe te voegen.

Problemen van vreemde overheersing eisen niet slechts in ons nog immer actuele verleden en in de hedendaagse wereld onze aandacht op, maar het ziet ernaar uit dat wij er in de toekomst eerder meer dan minder frequent mee geconfronteerd zullen worden. Nu de vs niet langer bereid zijn interventies in andere landen slechts via de vn te doen plaatsvinden, maar ook het recht opeisen geheel zelfstandig 'heilzame bezettingen' uit te voeren, mag gevoeglijk worden aangenomen dat Nederland via de internationale verbanden waar wij aan deelnemen – EU, OVSE, NAVO en VN – met grote regelmaat betrokken zal worden bij dit soort acties. Al naar gelang de verdere ontwikkeling van de internationale betrekkingen, lijkt het zelfs niet helemaal uitgesloten dat ons land ooit nog eens zelf 'heilzaam bezet' wordt! Hoe dan ook, verdere analyses van en bezinning op deze problematiek van de zijde van sociale wetenschappers, historici, juristen en voorts alle 'meelevende' staatsburgers, die het overheidsbeleid in deze volgen en aan de opinievorming erover meedoen, zijn en blijven dringend gewenst!

LITERATUUR

- Blonk, A. & J. Romein, *Leerboek der Algemene en Vaderlandse Geschiedenis. Deel III Nieuwere en Nieuwste Geschiedenis*. Groningen: Wolters 1949 (1e druk 1946)
- Bogaarts, M. D., 'Ressentimenten en realiteitszin in Nederland 1945-1950', pp. 6-41 in: *De Duitse buur. Visies uit Nederland, België en Denemarken 1945-1995*, F. Wielenga (red.). Den Haag: Clingendael, 1996.
- Bornewasser, J.A., 'De zelfstandige eenheidsstaat in de Noordelijke Nederlanden gegrondvest 1813-1814', pp. 208-222 in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*. Deel 11. Weesp: Fibula-Van Dishoeck, 1983-a.
- Bornewasser, J.A., 'Het Koninkrijk der Nederlanden 1815-1830', pp. 223-278 in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*. Deel 11. Weesp: Fibula-Van Dishoeck, 1983-b
- Bruin, G. de, 1996 'Den Haag versus Staats-Brabant: IJzeren vuist of fluwelen handschoen?', pp. 449-463 in: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, 111e jrg., afl. 4.
- Cannadine, D., *Ornamentalism. How the British saw their Empire*. Londen: Penguin Books, 2002.
- Christ, M.P., *De Brabantsche Saecke. Het vergeefse streven naar een gewestelijke status voor Staats-Brabant 1585-1675*. Tilburg: Stichting Zuidelijk Historisch Contact, 1984.
- Coleman, J.S., *Foundations of Social Theory*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1990.
- Crowder, M., *Colonial Africa. Collected Essays*. Londen: Cass, 1978 .
- Denys, C. 'Les relations entre Pays-Bas du Nord et Pays-Bas du Sud autour du problème de la Barrière au xviiie siècle, une proposition de révision historiographique' (wordt gepubliceerd in: *La Revue du Nord*, no. 1, janvier-mars), 2004.
- Deursen, A.Th., *Maurits van Nassau. De winnaar die faalde*. Amsterdam: Bert Bakker, 2000.
- Doel, H.W. van den, *Afscheid van Indië. De val van het Nederlandse imperium van Azië*. Amsterdam: Prometheus, 2000.
- Doel, H.W. van den, *De stille macht. Het Europese binnenlands bestuur op Java en Madoera. 1808-1942*. Amsterdam: Bert Bakker, 1994.
- Doorn, J.A.A. van, *De laatste eeuw van Indië. Ontwikkeling en ondergang van een koloniaal project*. Amsterdam: Bert Bakker, 1994.
- Doorn, J.A.A. van & W.J. Hendrix, *Het Nederlands /Indonesisch conflict. Ontsporing van geweld*. Dieren: De Bataafse Leeuw, 1983.
- Emerson, R., 'Colonialism', pp. 1-6 in: *International Encyclopedia of the Social Sciences*, Vol. 3, onder redactie van David L. Sills. Londen: Crowell Collier & MacMillan, 1968.
- Gaastra, F. S., *De geschiedenis van de voc*. Zutphen: Walburg Pers, 1991.

- Gifford, P. & Wm. R. Louis, *France and Britain in Africa. Imperial Rivalry and Colonial Rule*. New Haven, Conn.: Yale University Press, 1971.
- Goor, J. van, *De Nederlandse Koloniën. Geschiedenis van de Nederlandse expansie 1600-1975*. Den Haag: Sdu, z.j.
- Groen, P.M.H., *Marsroutes en dwaalsporen. Het Nederlands militair-strategisch beleid in Indonesië 1945-1950*. Proefschrift Rijksuniversiteit Leiden, 1991
- Groenveld, S., 'De institutionele en politieke context', hfdst. III in: *Van tesorier tot thesaurier-generaal. Zes eeuwen financieel beleid in handen van een hoge Nederlandse ambtsdrager*, onder redactie van J.Th. de Smidt e.a. Hilversum: Verloren, 1996.
- Groenveld, S., *Was de Nederlandse Republiek verzuild?* Oratie Rijks Universiteit Leiden, 1995-a.
- Groenveld, S., *Huisgenoten des geloofs. Was de samenleving in de Republiek der Verenigde Nederlanden verzuild?* Hilversum: Verloren, 1995-b.
- Gunther, J., *Inside Africa*. London: Hamish Hamilton, 1955.
- Hessen, J.S. van, 'Elitevorming door apartheid – een historisch-sociologische beschouwing', hfdst. I in: *Beroepsvorming in internaatverband. Sociologische beschouwingen en specifieke ervaringen*, onder redactie van J.A.A. van Doorn. Rotterdam: Universitaire Pers Rotterdam, 1965.
- Hofstede, G., *Culture's Consequences. Comparing Values, Behaviors, Institutions and Organizations Across Nations*. London: Sage, 2001, 2nd ed.
- Hofstede, G., *Allemaal andersdenkenden. Omgaan met cultuurverschillen*. Amsterdam: Contact, 1991.
- Hofstede, G., *Culture's Consequences. International Differences in Work-Related Values*. Beverly Hills: Sage, 1980.
- Houtman-De Smedt, H., 'De Zuidelijke Nederlanden, 1598-1780', pp. 247-310 in: *Winkler Prins, Geschiedenis der Nederlanden*. Amsterdam: Elsevier, 1977. (Herdrukt in: *De lage landen van 1500 tot 1780*, onder redactie van I. Schöffers, H. van der Wee & J.A. Bornewasser. Amsterdam, 1978.)
- Houtte, H. van, *Les occupations étrangères en Belgique sous l'ancien régime*. Gent: Van Rysselberghe & Rombaut, 1930.
- Hubert, E., *Les garnisons de la barrière dans les Pays-Bas Autrichiens (1715-1782)*. Brusel: Lebègue et Cie, 1902.
- Jong, L. de, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog. Deel IIa: Nederlands Indië*. Den Haag: Staatsuitgeverij, 1984.
- Jong, J.J.P. de, *De waaier van het fortuin. Van handelscompagnie tot koloniaal imperium. De Nederlanders in Azië en de Indonesische archipel 1595-1950*. Den Haag: Sdu, 1998.
- Kaiser, M., 'Die vereinbarte Okkupation. Die generalstaatischen Besetzungen in brandenburgischen Festungen am Niederrhein' (wordt gepubliceerd in: *Die besetzte res publica. Zum Verhältnis von ziviler Obrigkeit und militärischer Herrschaft in*

- besetzten Gebieten vom Spätmittelalter bis zum 18. Jahrhundert, hrsg. v. Markus Meumann & J. Rogge, *Herrschaft und soziale Systeme in der Frühen Neuzeit*, Bd. 3, Münster, LIT Verlag, 2004.
- Kappelhof, A.C.M., *De belastingheffing in de Meierij van den Bosch gedurende de Generaaliteitsperiode 1648-1730*. Tilburg: Stichting Zuidelijk Historisch Contact, 1986.
- Kipp, H., 'Wesel unter niederländischer Besatzung (1629-1672)', pp. 213-250 in: *Geschichte der Stadt Wesel*, J. Prieur (hrsg.). Düsseldorf: Schwann, 1991.
- Klep, C. & R. van Gils, *Van Korea tot Kosovo. De Nederlandse militaire deelname aan vredesoperaties sinds 1945*. Den Haag: Sdu, 2000.
- Knotterus, O.S. e.a. (red.), *Rondom Eems en Dollard. Historische verkenningen in het grensgebied van Noordoost-Nederland en Noordwest-Duitsland*. Groningen: Van Dijk & Foorhuis REGIO-Projekt/Leer: Schuster Verlag, 1992.
- Kossmann, E.H., *De lage landen 1780-1940. Anderhalve eeuw Nederland en België*. Amsterdam: Elsevier, 1976.
- Lammers, C.J., 'Occupation regimes alike and unlike: British, Dutch and French patterns of interorganizational control of foreign territories', wordt gepubliceerd in: *Organization Studies*, 24, nr. 9, 2003.
- Lammers, C.J., 'De Japanse bezetting van Indonesië in vergelijking met de Duitse bezetting van Nederland tijdens wo II', *Mens & Maatschappij*, 74: 119-142, 1999.
- Lammers, C.J., 'Collaboreren op niveau: een vergelijkende studie van Duitse bezettingsregimes gedurende de Tweede Wereldoorlog', *Mens & Maatschappij*, 69: 366-399, 1994.
- Lammers, C.J., *Organiseren van bovenaf en van onderop. Een beknopte inleiding in de organisatiesociologie*. Utrecht: Het Spectrum, 1993.
- Lammers, C.J., Macht en gezag van de Duitse bezetter. *Mededelingen van de Afdeling Letterkunde, Nieuwe Reeks*, Deel 53, 4. Amsterdam: KNAW, 1990.
- Lammers, C. J. & D. J. Hickson (Eds.), *Organizations Alike and Unlike. International and Inter-institutional studies in the Sociology of Organizations*. London: Routledge & Kegan Paul, 1979.
- Lammers, C.J., A.A. Mijs & W.J. van Noort, *Organisaties vergelijkenderwijs. Ontwikkeling en relevantie van het sociologisch denken over organisaties*. Utrecht: Het Spectrum, 2000 (8e druk; oorspr. uitg. 1983).
- Lefèvre, J., 'De Zuidelijke Nederlanden 1700-1748', hfdst. VI in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, deel VII. Utrecht: De Haan, 1954.
- Lenders, P., 'De Zuidelijke Nederlanden 1715-1740. Politieke ontwikkeling', pp. 60-72 in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*. Deel 9. Haarlem: Fibula-Van Dishoeck, 1980.
- Lieven, D., *Empire. The Russian Empire and its Rivals*. Londen: Murray, 2000.
- Mak, G., *De eeuw van mijn vader*. Amsterdam: Atlas, 1999.
- Maunier, R., *Sociologie Coloniale. Introduction a l'étude du contact des races*. Paris: Éditions Domat-Montchrestien, 1932/1942.

- Maunier, R., *The sociology of colonies. An introduction to the study of race contact*. Vols. I and II. Edited and translated by E.O. Lorimer. London: Routledge & Kegan Paul, 1949.
- Meulen, J. van der, 'Armed Forces in Post-modern Societies. The Complexity of Civil-military Trends', pp. 41- 58 in: *Facing Uncertainty*. Report no. 2 *The Swedish Military in International Perspective*, A. Weibull & J. Kuhlman (reds.). Karlstad: Swedish National Defence College, Department of Leadership, 2000.
- Möhlman, G., Schets van de geschiedenis van Oostfriesland (*Frysk Akademy*, no.439). Leeuwarden: Miedema, 1973.
- Moskos, C.C., 'Toward a Postmodern Military : The United States as a Paradigm', hfdst. 2 in: *The Postmodern Military. Armed Forces after the Cold War*, C.C. Moskos (ed.). Oxford: Oxford University Press, 2000.
- Nieuwenhuys, R., *De mythe van Lebak*. Amsterdam: Van Oorschot, 1987.
- Nimwegen, O. van, 'The Dutch Barrier: its Origins, Creation, and Importance for the Dutch Republic, 1697-1718', hfdst. 8 in: *Anthonie Heinsius and the Dutch Republic 1688-1720. Politics, War, and Finance*, ed. by J.A.F. de Jongste & A.J. Veenendaal, jr. 's-Gravenhage: Institute of Netherlands History, 2002.
- NIOD, *Srebrenica. Een 'veilig' gebied. Reconstructie, achtergronden, gevolgen en analyses van de val van een Safe Area*. Amsterdam: Boom, 2002.
- Pirenne, L.P.L., 'De voorgeschiedenis vanaf de Opstand', pp. 29-58 in: *Geschiedenis van Noord-Brabant, Deel I. Traditie en Modernisering 1796-1890*, onder redactie van H.F.J.M. van den Eerenbeemt. Amsterdam: Boom, 1996.
- Pirenne, L.P.L., 'De Generaliteitslanden van 1648-1795', hfdst. XII in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, deel VIII. Utrecht: De Haan, 1955.
- Pladies, H., Ostfriesland im Zeitalter Napoleons. *Schriftenreihe 'Die Leuchtboje'*. Heft 19. *Arbeitskreis 'Die Leuchtboje'*. Leer/Ostfriesland, 1966.
- Robinson, R., 'Non-European foundations of European imperialism: sketch for a theory of collaboration', hfdst. v in: *Studies in the theory of imperialism*, ed. by R. Owen & B. Sutcliffe. London: Longman, 1972.
- Rüb, M., Kosovo. *Ursachen und Folgen eines Kriege in Europa*. München: DTV, 1999.
- Schmidt, H., *Politische Geschichte Ostfrieslands*. Leer: Rautenberg, 1975.
- Schöffner, I., 'De Republiek der Verenigde Nederlanden, 1609-1702', pp. 119-202 in: *Winkler Prins, Geschiedenis der Nederlanden*. Amsterdam: Elsevier, 1977. (Herdrukt in: *De lage landen van 1500 tot 1780*, onder redactie van I. Schöffner, H. van der Wee & J.A. Bornewasser. Amsterdam: Elsevier, 1978.)
- Schryver, R. de, 'Warfare in the Spanish Netherlands, 1689-1714, hfdst 7: Remarks on Conquest and Sovereignty, Occupation and Logistics' in: *Anthonie Heinsius and the Dutch Republic 1688-1720. Politics, War, and Finance*, ed. by J.A.F. de Jongste & A.J. Veenendaal, jr. 's-Gravenhage: Institute of Netherlands History, 2002.
- Schryver, R. de, 'Who had Sovereignty in the Southern Netherlands during the War of the Spanish Succession (1700-1714)?', pp. 483-497 in: *Recht en Instellingen*

- in de Oude Nederlanden tijdens de Middeleeuwen en de Nieuwe Tijd. *Liber Amicorum Jan Buntinx (Symbolae Facultatis Litterarum en Philisophiae Lovaniensis. Series A, Vol. 10)*. Leuven, 1981.
- Schryver, R. de, 'Zuidelijke Nederlanden als Frans en geallieerd protectoraat 1700-1715', pp. 31-43 in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*. Deel 9. Haarlem: Fibula-Van Dishoeck, 1980.
- Schryver, R. de, Jan van Brouhoven Graaf van Bergeyck 1644-1725. Een halve eeuw staatkunde in de Spaanse Nederlanden en in Europa. *Verhandelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België*. Jrg. xxvii, nr. 57. Brussel, 1965.
- Schutte, G.J., 'De Republiek der Verenigde Nederlanden, 1702-1780', pp. 203-246 in: *Winkler Prins, Geschiedenis der Nederlanden*. Amsterdam: Elsevier, 1977. (Herdrukt in: *De lage landen van 1500 tot 1780*, onder redactie van I. Schöffers, H. van der Wee en J.A. Bornewasser. Amsterdam: Elsevier, 1978)
- Soeters, J.L., 'The Dutch Military and the Use of Violence', *The Netherlands Journal of Social Sciences. Special Issue on 'Violence'*, 37: 24-37, 2001.
- Spiertz, M.G., 'Godsdienstig leven van de katholieken in de 17e eeuw', pp. 344-357 in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*. Deel 8. Haarlem: Fibula-Van Dishoeck, 1979.
- Stinchcombe, A. L., 'Social structure and organizations', hfdst. 4 in: *Handbook of Organizations*, edited by J.G. March. Chicago: Rand McNally, 1965.
- Stork-Penning, J.G., *Het grote werk. Vredesonderhandelingen gedurende de Spaanse successieoorlog 1705-1710*. Groningen: Wolters, 1958.
- Ubachs, P.J.H., *Handboek voor de geschiedenis van Limburg*. Hilversum: Verloren, 2000.
- Veenendaal, A.J., *Het Engels-Nederlands condominium in de zuidelijke Nederlanden tijdens de Spaanse Successieoorlog 1706-1716*. Eerste deel. Utrecht: Keemink en Zoon/Over den Dom, 1945.
- Veenendaal, A.J. jr., 'De Republiek voor het laatst als grote mogendheid, 1702-1727', pp. 16-30 in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*. Deel 9. Haarlem: Fibula-Van Dishoeck, 1980.
- Vermeersch, A.J., *Vereniging en revolutie. De Nederlanden 1814-1830*. Bussum: Fibula-Van Dishoeck, 1970.
- Vinckx, Y., 'De Servische verliezers', pp. 60-74 in: *NRC Handelsblad* dd. 02-03-02, Magazine Reportage.
- Weber, M., *Wirtschaft und Gesellschaft*. Tübingen: Mohr, 1947 (oorspr. uitgave: 1921).
- Wesseling, H.L., *Indië verloren, rampspoed geboren en andere opstellen over de geschiedenis van de Europese expansie*. Amsterdam: Ooievaar Pockethouse, 1995, 2e druk (oorspr. uitgave: 1988).
- Wiarda, T.D., *Neueste Ostfriesische Geschichte*. Leer: Mäcken, 1817.

Wit, C.H.E. de, *De strijd tussen aristocratie en democratie in Nederland 1780-1848. Kritisch onderzoek van een historisch beeld en herwaardering van een periode*. Heerlen: Winants, 1965.

Zwol, C. van, 'Lente in Kosovo', pp. 10-30 in *NRC Handelsblad*, december 1999, Magazine Reportage.

 BIJLAGE NEDERLAND ALS BEZETTENDE MOGENDHEID 1648-2001

- 1648 *Vrede van Munster*. Erkenning van de Republiek der Verenigde Nederlanden en van de annexatie der veroverde gebieden (Generaliteitslanden)
- 1672 *Rampjaar* (gezantschap Staten-Generaal o.l.v. Pieter de Groot biedt Lodewijk xvi afstand Generaliteitslanden en delen van Gelre aan)
- 1672-1678 1e Franse oorlog: Hollandse oorlog (→ Vrede van Nijmegen)
- 1688-1697 2e Franse oorlog: Negenjarige oorlog → Vrede van Rijswijk)
- 1702-1713 3e Franse oorlog: *Spaanse Successieoorlog* (→ Vrede van Utrecht)
- 1706-1716 *Engels-Nederlands condominium* (bezetting van vnl. Vlaanderen, Brabant en Mechelen). Bestuur: De Conferentie te Brussel; o.a. Johan van den Bergh en Marlborough)
- 1715 *Barrièretraktaat* (tot 1782)
- 1740-1748 4e Franse oorlog: Oostenrijkse successieoorlog (→ Vrede van Aken)
- 1791 *Overname wic door de Republiek*
- 1795-1806 *Bataafse Republiek*. Staats-Vlaanderen, Maastricht en Venlo → Frankrijk. (Overige) Generaliteitslanden gelijkgerechtigd
- 1796 *Overname voc door de Republiek*
- 1806-1810 *Koninkrijk Holland* (bezetting van Oostfriesland en Oldenburg).
- 1810-1813 Franse bezetting (inlijving) van noordelijke en zuidelijke Nederlanden
- 1815 *Verenigd Koninkrijk* (tot 1840)
- 1830 *Opstand en poging tot (her)bezetting van België* (met als eindresultaat bevestiging van de annexatie van grootste deel van de huidige provincie Limburg bij het Ned.-Belgisch eindverdrag in 1839)
- 1873 *Begin Atjeh-oorlogen*
- 1914-1918 Eerste Wereldoorlog
- 1918-1920 *Belgische eisen van annexatie van Zeeuws-Vlaanderen en Limburg*
- 1940-1945 Tweede Wereldoorlog
- 1949-1963 *Bezetting (inlijving) van Elten en Tudderden*
- 1947-1949 *Herbezetting van Indonesië* (Politionele acties)
- 1950-2003 *Deelname Nederland aan ca. 50 vredesoperaties van VN, NAVO, of OVSE* (waaronder ‘heilzame’ bezettingen, o.a. Libanon, Bosnië, Kosovo, Macedonië)